

Els ordes militars a Catalunya

Josep Maria Sans i Travé*
Arxiu Nacional de Catalunya

Rebut 23 juliol 2010 · Acceptat 20 octubre 2010

RESUM

Els ordes jerosolimitans de l'Hospital, el Sant Sepulcre i el Temple tingueren una presència molt primerenca a Catalunya, entre d'altres causes, per la relació amb els territoris provençals arran del matrimoni de Ramon Berenguer III amb Dolça de Provença i també per la propaganda dels pelegrins catalans que havien visitat els Sants Llocs. Els comtes i la noblesa, principalment, els feren objecte de donacions de terres, drets i béns que motivaren la seva implantació al Principat, on a la segona meitat del segle XII ja havien constituït les seves respectives xarxes de convents, amb una incidència especial a la Catalunya Nova. Si bé institucionalment depenien dels convents centrals establerts a Orient (Jerusalem, Sant Joan d'Acre, Xipre i Rodes, en aquest darrer lloc els hospitalers), les cases catalanes es desvincularen de les províncies originàries provençals i formaren circumscripcions pròpies que integraren Aragó i, després de les seves conquestes, Mallorca i València. Els mestres provincials catalans, gairebé tots procedents socialment de la mitjana i la petita noblesa, representants del convent central, dirigien les circumscripcions assessorats pels capítols o reunions anuals dels comandadors o responsables de les diverses cases, els quals, així mateix, governaven i administraven les comandes. Una part dels ingressos era tramesa anualment als convents centrals. A banda de diners, les províncies catalanes aportaven també a Orient queviures, cavalls, armes i sobretot personal. Alguns frares catalans assoliren la màxima dignitat de l'orde, com ara fra Arnau de Torroja, mestre major del Temple entre el 1181 i el 1184, Antoni de Fluvià (1421-1437) i Pere Ramon Sacosta (1461-1467), mestres majors de l'Hospital. Els ordes militars participaren a les campanyes d'expansió territorial dels segles XII i XIII i en les actuacions militars de la monarquia catalana dels segles XIV i XV. L'Hospital i Sant Jaume fundaren al territori català convents femenins on ingressaren dames nobles. Només un orde militar es fundà al territori català, el de Sant Jordi d'Alfama, creat el 1201 per Pere el Catòlic i que, tot i la protecció de la monarquia, fou incorporat el 1400 a l'orde valencià de Montesa.

PARAULES CLAU: ordes religiosomilitars, Temple, Hospital, Sant Jordi d'Alfama, implantació i organització, Catalunya medieval

MOTIUS DE L'ESTABLIMENT DELS ORDES MILITARS AL PRINCIPAT

La presència i l'establiment dels ordes militars jerosolimitans a Catalunya fou molt primerenca, determinada per dues circumstàncies, entre d'altres factors.¹ La primera, la seva posició geogràfica en el moment de la primera expansió inicial dels ordes del Temple i de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, tot seguit a la seva fundació, a inicis del segle XII. El matrimoni de Ramon Berenguer III amb Dolça de Provença havia posat els territoris catalans en estreta connexió amb els provençals, on ben aviat s'establiren aquests ordes arran de la relació que el port de Marsella

mantenia amb Orient, i concretament a través del comerç amb els ports de la costa de Palestina, després de la seva ocupació occidental com a conseqüència de la primera croada.² La segona circumstància s'ha de buscar en el coneixement que una part de la societat catalana del segon vintenni tenia d'aquestes organitzacions. El corrent de pelegrins catalans a Palestina s'havia incrementat notablement després de la primera croada que culminà amb la presa de Jerusalem el juliol del 1099.³ Si bé és cert que molts dels qui feien el pelegrinatge als Sants Llocs no tornaven, d'altres sí que ho feien, després de superar les dificultats pròpies d'un viatge llarg i sovint perillós. Els qui visitaren Jerusalem després del 1120 —any en què es fundà l'orde del Temple— pogueren ser testimonis de les missions respectives que algunes institucions eclesiàstiques s'havien fixat en aquell territori: els canonges del Sant Sepulcre vetllaven pel manteniment de l'església bastida damunt el lloc on la tradició suposava que havia estat

* **Adreça de contacte:** Josep Maria Sans i Travé. Arxiu Nacional de Catalunya. Carrer de Jaume I, 33-51. 08195 Sant Cugat del Vallès. Tel. +34 935 897 788. Fax +34 935 898 035. E-mail: jmsans@gencat.cat

enterrat Jesús,⁴ mentre que els de l'Hospital atenien els pelegrins que arribaven a la Ciutat Santa.⁵ Els Pobres Cavallers de Crist, una associació de militars adscrita al convent del Sant Sepulcre, tenien cura de garantir mitjançant l'ús de les armes, si era necessari, el viatge dels pelegrins des dels ports de la costa palestina fins a Jerusalem i les altres ciutats i llocs sacralitzats per la presència de Crist a la terra.⁶ Quan els beneficiaris d'aquestes accions de pietat, beneficència i policia de camins retornaven als seus països d'origen, no és d'estranyar que sovint, agraïts, els afavorissin amb donacions de béns.⁷ Abans de l'aprovació canònica de l'orde del Temple al Concili de Troyes a començament del 1129, aquest orde, el de l'Hospital i el del Sant Sepulcre ja foren objecte de la generositat de gent del nostre país. El 4 de gener de 1124, l'urgellenc Erovis, en atorgar el seu testament, a banda d'altres deixes pietoses, concedia el seu mul «al Sant Sepulcre, a l'Hospital i a la Cavalleria».⁸ L'any següent, el 1125, el cavaller empordanès Arnau de Cabanes, abans d'iniciar el viatge que tenia programat a Terra Santa, disposà testamentàriament dels seus béns. Entre els seus llegats pietosos constaven els adreçats a l'Hospital i al Temple.⁹

LES DONACIONS COMTALS

L'aprovació de la regla i de l'orde al Concili de Troyes motivà que els templers despleguessin una acció de propaganda als diversos regnes europeus: presentaren a la societat de l'època —monarquies, Església, noblesa i poble— el seu projecte de defensa dels pelegrins i també del territori jerosolimità, i sol·licitaren l'ajut occidental per dur-lo a terme, especialment el suport econòmic i el personal necessari per a col·laborar a l'empresa. On el projecte templer obtingué una resposta més positiva fou a la banda oriental de la península Ibèrica, especialment en aquells territoris els sobirans dels quals lluitaven per l'eixamplament dels seus dominis a costa de l'islam. Ramon Berenguer III, pocs dies abans de la seva mort el juliol del 1131, ingressava a l'orde del Temple i li concedia, en la confiança que fos un element promotor de la conquesta feudal de nous territoris en poder sarraï, el castell fronterer de Granyena de Segarra.¹⁰ L'any següent, el comte Ermengol IV d'Urgell també li concedia el castell de Barberà, situat a la frontera occidental.¹¹ Al regne veí de l'Aragó, el seu sobirà Alfons I el Bataller, en el seu testament del 1131 —confirmat en un segon testament el 1134—, feia la donació més important que els ordes militars rebien a Occident, atès que els lliurava els seus regnes.¹² La no-presència efectiva d'aquests ordes a Aragó, l'oposició de la noblesa aragonesa i la separació de Navarra determinaren que les voluntats testamentàries del monarca aragonès no es complissin i que Ramon Berenguer IV, arran del seu matrimoni amb Peronella, «hereva» d'Aragó, assumís la solució del problema institucional aragonès: pactà amb els tres ordes la seva renúncia tot compensant-los amb importants donacions i privilegis.

L'ESTABLIMENT DEFINITIU I L'ORGANITZACIÓ TERRITORIAL AL PRINCIPAT

L'actuació guerrera dels ordes militars no comprenia inicialment els diversos regnes de la península Ibèrica que des de després de l'ocupació musulmana (711-720) maldaren en una lluita constant per la recuperació del territori perdut. Ni que les circumstàncies entre aquests territoris occidentals i els de Palestina fossin coincidents —defensa del cristianisme enfront de l'islam—, els ordes militars havien circumscrit la seva acció exclusivament a Orient. Europa havia de proporcionar el personal i aportar els recursos econòmics per a dur a terme la missió que s'havien proposat, però no fer-los objectiu de les seves accions militars.

Per això, inicialment, tant el Temple com l'Hospital no disposaren d'una xarxa territorial de convents al Principat, sinó que per a la percepció de les rendes designaren persones de confiança que amb el nom de «batlles» tenien cura de recollir el producte que aportaven els seus drets i béns.¹³

L'acord, però, al qual arribà Ramon Berenguer IV amb els ordes beneficiaris de l'herència d'Alfons I el Bataller, i concretament amb el Temple, comportà, en favor d'aquest darrer, la concessió d'un patrimoni important integrat per castells, terres i drets, que calia administrar directament per part de l'orde.¹⁴ El 27 de novembre de 1143, el comte barceloní, en una reunió a Girona, a la qual participaren el llegat papal Guido, altres comtes de l'entorn, nobles i prelats del país, el delegat del mestre major de Jerusalem, el mestre provincial de Provença i Hispània i els primers frares templers provençals i catalans, obtingué el compromís de l'orde d'assumir també la Península com a objectiu de les seves actuacions militars contra els sarraïns i «en defensa de la cristiandat occidental».¹⁵ Al cap d'un lustre —tot i que el contingent templer era molt reduït—, els frares participaven el 1148 al costat de Ramon Berenguer IV a la conquesta feudal de Tortosa, i l'any següent ho repetien a Lleida. La col·laboració en aquestes dues accions militars i en l'ocupació catalana del castell de Miravet el 1153, a més de les donacions de nobles i cavallers —ben identificats amb la idea de combatre els enemics de la fe cristiana que propugnaven els templers—, posà ben aviat a disposició de l'orde la possessió d'importants béns i drets sota l'administració i gestió del mestre provincial, que era designat pel mestre major de Jerusalem i actuava en la seva delegació en el territori que inicialment comprenia els regnes d'Hispània i Provença. El primer que ostentà aquest càrrec —documentat entre el 1143 i el 1158— fou el vallesà Pere de Rovira. Als primers mestres provincials incumbí la tasca d'organitzar arreu del territori català els diversos centres d'establiment de l'orde, que s'anomenaren «cases» o «comandes». Així, el 1145, s'organitzava al Rosselló la comanda del Masdeu en un domini que els frares havien rebut el 1138, i a la dècada dels cinquanta del segle XII ho foren les de Palau del Vallès (1151), Tortosa, Miravet (1153) i Gardeny (1156).

L'Hospital, igual que el Temple, també havia estat objecte de diverses donacions als territoris catalans abans fins i tot que el papa Calixt II aprovés la seva regla definitiva el 1120.¹⁶ A partir d'aquesta data i sota l'impuls dels frares de Sant Gèli de la Provença —que aconseguiren també la col·laboració generosa de comtes, nobles, cavallers i pagesos i ciutadans—, l'administració dels béns i la percepció de les rendes procedents foren assumides sovint també per batlles delegats que tenien cura d'aplegar-les i trametre els seus imports a Marsella.¹⁷ Les compensacions obtingudes de Ramon Berenguer IV —per la renúncia dels drets de l'Hospital a la seva part de l'herència d'Alfons I el Bataller, juntament amb l'increment progressiu de les donacions comtals, en especial després de les conquestes feudals de Tortosa i Lleida, que permeteren al comte recompensar generosament la seva participació— propiciaren la designació d'un delegat amb el nom de «prior» que tingués cura de l'administració dels béns situats al Principat, documentat ja el 1149.¹⁸ L'any següent, el 8 de gener de 1150, l'esmentat comte concedia a l'orde el castell d'Amposta i un important territori annex, a l'actual comarca del Montsià.¹⁹ El responsable de la zona catalana i aragonesa, que fixà a partir del 1157 la seva residència a Amposta i que rebé el nom de «castellà d'Amposta», administrà les diverses possessions del territori, tot fundant allí on era important o hi havia la possibilitat d'un increment en el futur les respectives cases o comandes. Inicialment es crearen les primeres comandes en territori català a Susterris (1146), Sant Celoni (1154), Amposta (1157), Alguaire (1159), Sant Valentí-Vilafraça (1162), Barcelona (1163), Cervera (1172) i Lleida (1175).²⁰

La funció directa de les comandes d'aquests ordes era doble. D'una banda, acollien la comunitat de religiosos i, de l'altra, n'administraven el patrimoni. Però també les cases exercien de centres per plasmar la seva presència per tal d'aconseguir el reclutament de nous membres i d'obtenir noves aportacions de béns i rendes dels nobles i pagesos de la contrada respectiva.

L'EXPANSIÓ DELS ORDES DEL TEMPLE I DE L'HOSPITAL AL DARRER QUART DEL SEGLE XII

Establerts al país, després de la creació de les primeres comandes en territori català, a partir dels anys vuitanta del segle XII, s'intensificaren les donacions en favor seu així com també l'ingrés de nous membres que eixamplaren les seves comunitats. D'altra banda, la predilecció d'Alfons I (1162-1196), plasmada en noves donacions i en la concessió i ampliació de nous privilegis, motivà que els responsables dels dos ordes organitzessin noves comandes. El Temple, durant el mestratge d'Arnau de Torroja (1163-1181), creà les de Corbins (1167), Barbens (1168), Puig-reig-Cerdanya-Berguedà (1169), Barberà (1172), Granyena (1181) i Ascó (1181).²¹ Abans d'escolar-se el segle, es crearen encara les de Selma

(1190), Aiguaviva (1192), Horta (1193) i Juncosa (1199).²² L'Hospital, de la seva banda, creà les d'Amposta (1184), Siscar (1188), Isot (1190) i Biure (c. 1193).²³

El desplegament de la xarxa de cases religiosomilitars pel territori no fou uniforme, sinó que fou molt més intens a la banda occidental i meridional de la Catalunya Nova, on, després de la seva conquesta feudal, els sobirans disposaven de més territori per repartir que a la Catalunya Vella, en la qual, quan arribaren els membres d'aquests ordes, ja s'havia consolidat l'orde benedictí principalment. La Catalunya Nova acollí, així, les institucions religioses sorgides a principis del segle XII: els cistercencs —amb els seus tres monestirs de Poblet, Santes Creus i Vallbona, aquest darrer femení— i els templers i els hospitalers. Mentre que aquests darrers —abans d'annexionar-se les comandes del Temple rere la supressió d'aquest orde— posseïen onze cases a la Catalunya Nova i només sis a la Catalunya Vella i el Rosselló, els templers, a final del segle XIII, en tenien dotze de situades al sud del Llobregat i cinc al nord.

D'altra banda, tenint en compte el fet que en aquesta època la possessió de la terra era el bé més rendible, la major part de les comandes es crearen al camp o en poblacions petites, al redós del castell, sovint on, a través de la gestió i l'administració dels béns, podien organitzar millor el patrimoni i obtenir-ne les rendes.

Això no privà, però, que els dos ordes creessin també comandes a les principals ciutats del país, ateses les possibilitats que oferien per a ser centres administratius, mercantils o comercials o perquè disposaven de ports marítims ben connectats amb altres ports de la Mediterrània. Tortosa, Barcelona i Lleida albergaren, sobre aquesta base, sengles comandes templeres i hospitaleres. Precisament en algunes d'aquestes ciutats, aprofitant el creixement urbanístic de la segona meitat del segle XIII, ambdós ordes dugueren a terme activitats immobiliàries, com és ben conegut el cas dels templers a les ciutats de Perpinyà, Tortosa i Lleida, on urbanitzaren alguns barris.²⁴

LES ESTRUCTURES TERRITORIALS: LA PROVÍNCIA

Les comandes templeres i hospitaleres situades en terres catalanes formaren part d'estructures territorials superiors anomenades «províncies» pels templers i «priorats» pels santjoanistes. Inicialment, les comandes templeres catalanes s'integraren a la província denominada de «Provença i Hispània» i, després, de «Provença i certes parts d'Hispània». A banda de les comandes catalanes i aragoneses, aquesta circumscripció abastava també les meridionals castellanes i les de Navarra, a més de les de la Provença. A partir del 1178, amb la designació d'un mestre provincial per a les comandes castellanolleonenses, fou reduïda la competència del mestre provincial en aquesta banda castellana. Les conquestes de Mallorca i València posaren també sota responsabilitat del mestre catalano-

provençal les comandes que es crearen en aquests territoris. La presència templera a la banda nord-oriental de la península Ibèrica fou tan intensa, i també va créixer tant al costat provençal, que vers el 1240 motivà el desglossament de l'antiga província i la creació de les províncies provençal i catalanoaragonesa, aquesta última abastant les comandes del Rosselló, el Principat, Aragó, Navarra, Mallorca, València i Múrcia, mentre fou catalana.²⁵ Aquesta divisió perdurà fins a la supressió de l'orde el 1312.

Els hospitalers de la Corona catalanoaragonesa pertanyeren a la província provençal de l'orde, si bé progressivament el convent d'Amposta s'anà consolidant com a màxim responsable de la circumscripció i a mitjan segle XII es va independitzar del priorat provençal.²⁶ Amb l'annexió, després de la supressió de l'orde del Temple, de les cases i propietats d'aquest orde, l'Hospital creà una nova organització, independent de la castellania d'Amposta, que amb el nom de priorat de Catalunya agrupava les comandes del Principat —llevat de les situades a la ribera dreta del riu Ebre—, València, Mallorca i el Rosselló.

El mestres provincials templers, els castellans d'Amposta i els priors de Catalunya estaven al capdavant de les respectives circumscripcions com a delegats dels mestres majors dels seus ordes. Eren designats per aquests darrers, generalment durant la celebració del capítol general, atesa la seva rellevància dins l'organització territorial, tot i que sovint l'Hospital tingué, sobretot a la baixa edat mitjana, diverses interferències dels papes.²⁷

Aquests responsables provincials pertanyien generalment a la petita, a la mitjana, i alguns fins i tot a l'alta noblesa del país. Cognoms com Torroja, Cardona, Montcada, Empúries, Gurb, Santjust, Ribelles, Timor, Guimerà i Oms, entre d'altres, així ho palesen.²⁸

Generalment, però, els responsables provincials eren persones conegudes del convent central, sigui perquè havien fet viatges a Orient, sigui perquè hi havien servit temporalment. Per exemple, el mestre provincial templer fra Arnau de Torroja (1166-1181) fou designat per al càrrec després de la seva estada a Terra Santa.²⁹ El prior de Catalunya de l'Hospital, fra Guillem de Guimerà, exercí aquest ofici (1377-1396) arran del seu nomenament fet pel seu amic Juan Fernández de Heredia.³⁰ Els responsables de les províncies catalanes, però, en algunes ocasions proposaven al convent central les persones més adients per a ocupar els càrrecs de mestre provincial templer o castellà d'Amposta o prior de Catalunya. Generalment, també pel que fa al Temple, després de la mort del mestre provincial, mentre el convent central no nomenava un substitut, n'exercia les funcions un lloctinent. En el cas de l'Hospital, al segle XIV, després de la mort del prior, els comanadors elegien un lloctinent temporal fins que el mestre designava el nou responsable. A la mort de fra Pere Guillem d'Oms, els comanadors hospitalers, reunits a Sant Celoni, elegiren el dia 7 de març de 1372 fra Guillem de Guimerà.³¹

Atesa, d'altra banda, la importància política dels responsables provincials d'ambdós ordes, sovint els monarques catalans intentaren influir en el nomenament proposant persones de confiança al convent central per a ocupar els càrrecs, tot i que no sempre aconseguien el seu propòsit. Amb tot, tant Jaume II (1285-1327) com el seu fill Alfons II el Benigne (1327-1336) i el seu nét Pere III el Cerimoniós (1336-1387) dugueren a terme diverses actuacions que d'alguna manera comportaren el control dels càrrecs directius de la castellania i el priorat, ja sigui no acceptant els designats pel mestre major, ja sigui amenaçant de confiscar les responsions (transferències als convents centrals de Palestina) o les comandes.³² La intervenció de Pere el Cerimoniós en la designació del responsable provincial de l'Hospital és ben palesa en el nomenament de Juan Fernández de Heredia com a castellà d'Amposta el 1346 i prior de Catalunya el 1372.³³ Amb tot, tal com afirma Pierre Bonneaud, «entre el 1317 i el 1377, els nomenaments de priors de Catalunya foren gairebé sistemàticament contraris als desitjos dels sobirans, que tanmateix els hagueren d'acceptar de més o menys bon grat.»³⁴

El prestigi social d'aquests responsables era ben palès, d'altra banda, pel fet d'integrar els consells reials dels sobirans i per la seva participació, dins el braç eclesiàstic, a les Corts generals de Catalunya. Fins i tot, membres de l'orde de l'Hospital, després de la creació de la Diputació del General o Generalitat de Catalunya a la Cort general de Cervera del 1359, formaren part d'aquest organisme sigui com a diputat eclesiàstic, sigui com a oïdor de comptes. Així mateix, en la seva qualitat de caps religiosos, assistien als concilis de la Província Eclesiàstica Tarraconense.³⁵

Alguns d'aquests dignataris de les províncies catalanes del Temple i de l'Hospital assoliren la màxima dignitat dels seus respectius ordes, com ara, entre d'altres, els casos de fra Arnau de Torroja, mestre major del Temple entre el 1181 i el 1184 —després d'haver exercit de mestre provincial de Provença i de certes parts d'Hispania entre el 1164 i el 1181—,³⁶ de fra Juan Fernández de Heredia —prior de Catalunya entre el 1372 i el 1377, i mestre de l'Hospital a partir d'aquesta darrera data fins a la seva mort el 1396—³⁷ i de Pere Ramon Sacosta —que havia estat castellà d'Amposta entre el 1445 i el 1461 i mestre de l'orde entre aquesta darrera data i la seva mort el 1467—.³⁸

Els mestres provincials templers i els priors de Catalunya disposaven des de ben aviat d'una petita cúria, situada a la seu provincial: els hospitalers, pel que fa a la castellania, a Amposta i després a Saragossa,³⁹ mentre que pel que fa al priorat de Catalunya, generalment a la casa on residia el comanador nomenat prior; els templers, successivament a Montsó i a Gardeny, i al final del segle XIII es consolidaren a Miravet. Aquesta cúria era integrada per un reduït equip de col·laboradors, entre els quals un notari escrivà, sovint un clergue, alguns frares i també cavallers aliens a l'orde.⁴⁰ Amb molta freqüència, rebien els responsables de les comandes, amb els quals resolien as-

sumptes de tràmit que per la seva poca importància no calia portar als capítols provincials. A aquestes seus provincials s'hi aplegaven els diners i els béns que després eren transferits a la casa central de l'orde a Orient, d'acord amb les taxacions que s'aproven per a cada comanda, en proporció a la seva riquesa i als seus ingressos. També s'hi conservava l'arxiu provincial, que estava integrat per la documentació que en l'exercici de les seves funcions generava el dignatari, a més d'altra documentació pertanyent a altres comandes però necessària per a la gestió i l'administració de la circumscripció. A Miravet, els cabals de la província templera i la documentació es conservaven en una cambra especialment sòlida anomenada «torre del tresor».⁴¹

A banda d'administrar materialment les cases de la circumscripció, els dignataris provincials també havien de vetllar perquè als convents es dugués a terme la vida religiosa i perquè els membres de les comunitats complissin les seves respectives regles i altres disposicions emanades de les jerarquies centrals. Promoure el compliment de les obligacions religioses i detectar i tallar vicis i relaxacions era una de les seves comeses, així com també castigar els transgressors amb les penes que preveia la seva pròpia legislació.

Aquests dignataris, finalment, havien d'informar el convent central de la situació de la província, mitjançant cartes o fins i tot presentant-se personalment a la seu magistral quan calia. La seu magistral controlava, doncs, la província a través dels dignataris provincials, per bé que també obtenia informació a través dels frares que per raons administratives o de servei militar es desplaçaven a l'est. En algunes èpoques, el màxim responsable templer disposava d'informació de les províncies occidentals i supervisava l'actuació dels seus responsables a través d'un dignatari anomenat «mestre deçà mar», que vers la segona meitat del segle XIII evolucionà cap a la figura del visitador, en qui el mestre major delegava bona part de les seves funcions.⁴²

ELS CAPÍTOLS PROVINCIALS

El poder dels responsables de les circumscripcions no era absolut, sinó que l'exercien d'acord amb la normativa i les disposicions que emanaven dels respectius convents centrals i també dels acords que es preniën col·legiadament a les reunions anuals o capítols. Convocats pels dignataris provincials, els capítols se celebraven generalment a la seu o lloc de residència del mestre o prior i hi assistien els diversos comandadors de les cases i altres frares que hi eren convocats per tractar els assumptes importants que afectaven l'orde a la regió.⁴³ Si al principi de l'establiment dels dos ordes al nostre país aquestes reunions es duïen a terme responnent a la discrecionalitat del mestre, a partir de la segona meitat del segle XIII s'anà consolidant la periodicitat anual. La seva durada era de tres o quatre dies, tot començant en diumenge. Els templers les acostumaven a

celebrar els mesos d'abril o maig, i els llocs de preferència foren Tortosa, Barberà, Montsó i Miravet. Els hospitalers celebraven aquesta mena de reunions, pel que fa a la castellania d'Amposta, als convents d'Amposta, La Almunia de Doña Godina, Samper de Calanda i Saragossa, principalment,⁴⁴ mentre que el priorat les feia a Lleida, Barcelona, Vilafranca del Penedès, Tortosa, Barberà, Gardeny i l'Espluga de Francolí.⁴⁵

En aquestes reunions dels responsables de les comandes amb el dignatari provincial es tractaven i es resolien els assumptes relatius a la vida religiosa interna de les comunitats, es preniën les mesures adients per al manteniment de les regles i, molt especialment, es passava revista a l'estat econòmic de les diverses comandes.⁴⁶ En aquest sentit, els comandadors templers, a partir de la segona meitat del segle XIII, fins i tot havien d'aportar una relació en la qual s'especificaven els ingressos i les despeses, els crèdits i les obligacions financeres, així com inventaris dels productes agrícoles disponibles als magatzems, del nombre d'esclaus i dels caps de bestiar, de les armes defensives i ofensives de què disposaven i també dels objectes litúrgics i de culte que es guardaven a les seves capelles.⁴⁷ També s'aproven les propostes d'admissió de nous membres o la seva correcció o expulsió, es decidien els nomenaments dels responsables de les comandes, es fixaven les aportacions de cada casa al tresor provincial, es concedien les cartes de poblament i de franquícia, es resolien els greuges que presentaven els vassalls de l'orde —com ara l'aprovació d'ordinacions municipals i altres assumptes relacionats amb la justícia— i s'aproven les adquisicions, permutes i alienacions de patrimoni, la creació o la supressió de comandes, així com també les qüestions referents a la Corona, els prelats i els altres ordes religiosos, entre d'altres.⁴⁸

EL NUCLI FONAMENTAL DE L'ORGANITZACIÓ TERRITORIAL: LA COMANDA

La base de l'organització territorial dels ordes militars descansava a casa nostra, com a la resta dels països on tenien implantació, en la comanda, preceptoria o casa, que comprenia el convent, on vivia la comunitat, i els béns i drets que constituïen el seu patrimoni.⁴⁹

Les comandes es crearen de cap a cap del territori català, si bé amb una major incidència a la Catalunya Nova, on els ordes, per donació principalment dels comtes i els monarques catalans, reberen patrimonis més grans. Es fundaren a ciutats —com ara Tortosa, Lleida, Barcelona—, a poblacions mitjanes —l'Espluga de Francolí, l'Espluga Calba, Bajoles, Avinyonet, Sant Celoni—, a castells —Barberà, Granyena, Vallfogona de Riucorb, Puig-reig, Ascó, Riba-roja, Peníscola— o al mig del camp —Barbens, Aiguaviva, el Masdú, Bajoles, Palau del Vallès—.

Si bé en alguns casos la residència de la comunitat es bastí pràcticament de bell nou, en la seva major part adequaren anteriors construccions per a les necessitats de

persones religioses. En aquest sentit, bastiren o ampliaren les capelles i les esglésies —que dotaren d'una rica ornamentació i d'objectes de culte confeccionats sovint amb materials nobles i pedres precioses—, fixaren els espais per a cementiri i arranjaren les estances destinades a dormitoris comuns i refectoris. Així mateix, disposaren de magatzems per a encabir els productes agrícoles i d'estables per al bestiar.

A partir de la segona meitat del segle XIV, els hospitalers, en incrementar el patrimoni amb l'annexió dels béns del Temple i amb importants recursos econòmics, dugueren a terme diverses obres d'ampliació i d'embelliment dels seus convents, bastint «palaus nous» i noves construccions⁵⁰ que per la seva complexitat, en alguns casos, s'acabaren al segle següent.

A les seus de les comandes, hi residia la comunitat, integrada per persones religioses que havien fet professió solemne dels tres vots d'obediència, pobresa i castedat.⁵¹ Adequaven la seva vida al compliment de les respectives regles i a les observances fixades pels capítols generals, anomenades «estatuts», i que s'afegien al text original de la regla a mesura que s'anaven aprovant.⁵² També havien d'observar els bons costums i la tradició conventual de cada casa. L'incompliment de la normativa religiosa era castigat severament, sobretot al Temple, que a la seva època era considerat un dels ordes més rigorosos de la cristiandat. Les penes que s'imposaven als infractors anaven des de la penitència o presó fins a la pèrdua temporal de l'hàbit o l'expulsió definitiva.

El fet que la societat catalana de la segona meitat del segle XII identifiqués el Temple i l'Hospital com a ordes militars motivà que la major part dels seus membres procedissin de la mitjana i petita noblesa del país, que coincidia profundament amb els ideals religiosos i militars d'aquests dos ordes. A mesura, però, que va anar entrant el segle XIII, les dues institucions s'obriren més a la societat, de manera que acceptaren persones procedents de les elits urbanes i del camp, caracteritzades per un cert nivell econòmic i social i generalment provinents dels grups de benefactors. Tot i això, es donava un cert hermetisme que feia que no tothom pogués ingressar a aquests ordes malgrat que els requisits indispensables fossin ser home lliure, no esclau de ningú, no estar obligat per deutes, no estar casat, no estar constituït en ordes sagrats els no-sacerdots, no estar excomunicat, no haver-se promès a un altre orde i disposar de sanitat corporal.⁵³ Als cavallers, a més, se'ls exigia ser «fill de cavaller i dama i procreat de matrimoni legítim.»⁵⁴ Els hospitalers, segons Anthony Luttrell, fins al segle XIV no exigiren als cavallers, que foren relativament pocs, la condició de noble.⁵⁵

La diversitat social d'origen dels membres de l'orde va donar com a resultat dues classes de religiosos: els cavallers —*militēs*— i els sergents —*sergentes*—, als quals s'haurien d'afegir, per privilegis papals, els capellans propis.⁵⁶ La tasca principal dels primers se cenyia a l'actuació militar, a la qual sovint també s'afegien al nostre país els sergents. Aquests, però, principalment ajudaven els ca-

vallers i es dedicaven a tasques de gestió del patrimoni de la comanda o als serveis domèstics. Els capellans, que representaven una minoria dins els dos ordes, atenien espiritualment la resta de membres de la comunitat i es responsabilitzaven del culte de la capella o església. L'escassetat d'aquest tipus de membres obligà sovint els dos ordes a cercar els serveis de preveres seculars. Amb tot, si bé els capellans templers no acostumaven a dirigir cases o comandes, es donava amb molta freqüència que preveres hospitalers estiguessin al capdavant d'un convent.⁵⁷

El nombre de membres que constituïen una comunitat variava segons l'orde, la casa i també l'època. Els templers disposaven de comunitats més nombroses que els hospitalers. Mentre que els primers podien acollir entre quatre i deu religiosos, com a norma general, arribant fins i tot a les comandes més importants a apropar-se a la vintena i ultrapassar-la —Gardeny comptabilitzava el 1212 vint-i-dos religiosos, mentre que el Masdeu el 1264 assolía la xifra de disset—,⁵⁸ els convents hospitalers generalment no passaven de la mitja dotzena i el més comú era un nombre d'entre quatre i sis religiosos,⁵⁹ per bé que la casa provincial, com a mínim des de la fundació de la castellania d'Amposta, degué disposar d'una comunitat més nombrosa.

Aquesta reflexió demogràfica suggereix el tema del nombre global de frares a les províncies catalanes dels dos ordes, un tema ara com ara difícil de resoldre. Pel que fa als templers, només es disposa de dades feaents corresponents a l'època del procés. Mentre que el 1319 s'assignaven les pensions fixades a cent nou frares de la província catalana de l'orde, nombre que representa la xifra dels frares sobrevivents al procés, mentre va durar, entre el 1307 i la data anterior hi ha constància de cent noranta-quatre templers.⁶⁰ Això vindria a confirmar que, almenys a començament del segle XIV, el nombre total de religiosos no devia anar gaire més enllà dels dos centenars.

Tot i això, aquest nombre és relativament alt si el comparem amb altres països. A les illes Britàniques, en aquesta mateixa època (1308-1311), tot i disposar d'un nombre major de comandes, els frares arribaven a la xifra de cent quaranta-quatre,⁶¹ mentre que als regnes de Castella i Lleó en aquests anys es devien apropar al centenar.⁶² El cas de França és absolutament diferent, atesa la implantació que l'orde va tenir en aquest país, on es calcula que hi devia haver uns dos mil frares.⁶³

També d'aquesta mateixa època se sap el rang dins l'orde de cent seixanta-sis dels cent noranta-quatre templers catalans coneguts: cent un eren sergents, que representaven el 60,84 %, cinquanta-cinc pertanyien al grup dels cavallers, representant el 33,13 %, i deu eren capellans, és a dir, només un 6,02 %.⁶⁴ Ni aquestes xifres ni els percentatges no són vàlids per a final del segle XII i bona part del segle següent, moments de màxim apogeu de l'orde al nostre país, de manera que cal suposar un nombre major de frares, d'una banda, i, de l'altra, un percentatge superior en el grup dels cavallers.

No tenim recomptes específics pel que fa al nombre global d'hospitalers a Catalunya. Amb tot, alguns autors han avançat les seves hipòtesis: Luttrell assigna, immediatament després de la pesta negra, entre cent cinquanta i dos-cents religiosos a la castellania⁶⁵ —xifra que Maria Bonet troba excessivament baixa—,⁶⁶ mentre que al priorat, a mitjan segle XIV, hi calcula entre dos-cents i dos-cents cinquanta religiosos.⁶⁷

Entre els membres de les províncies catalanes dels dos orde, es donà una preponderància de frares d'origen català com a mínim fins a començament del segle XIV. Diversos aspirants catalans ingressaren a comandos situades fora del Principat, probablement perquè les d'aquí havien ja cobert el nombre de places disponibles, fet que suggereix l'existència d'una mena de *numerus clausus* per a cada casa, determinat per les rendes que generava i per la capacitat dels edificis conventuals.

Diversos frares templers catalans regiren comandos aragoneses. A la comanda templeria d'Osca, per posar un exemple, dels nou primers comanadors entre mitjan segle XII i el 1200, sis foren catalans, i ho foren també el 36 % del total dels seus dirigents al llarg de tota la seva història.⁶⁸ El català, d'altra banda, era molt sovint l'idioma utilitzat en l'administració interna d'algunes d'aquestes comandos templeteres aragoneses dirigides per frares catalans. De les dotze memòries de comandos aragoneses sobre l'estat de la casa presentades al capítol provincial del 1289, vuit foren redactades en aquesta llengua i només les quatre restants utilitzaren l'aragonès o el castellà.⁶⁹

Pel que fa als hospitalers, tot i la presència de frares catalans a les cases aragoneses mentre durà la circumscripció de la castellania d'Amposta, a partir del 1319, amb la creació del priorat de Catalunya, els frares d'origen català habitaren principalment a les comandos catalanes, tot i que es donaren encara casos de regir comandos aragoneses, i també, en nombre menor, d'aragonesos que dirigiren cases del priorat de Catalunya. Per exemple, al capítol de la castellania celebrat a Gandesa el 1454, tretze dels vint comanadors i frares assistents eren catalans.⁷⁰ Luttrell refereix que entre el 1349 i el 1352, dels trenta-un comanadors de la castellania d'Amposta, deu eren catalans, i que, així mateix, hi havia d'aquesta mateixa nació sis conventuals d'entre seixanta, i cinc frares sacerdots sobre trenta-tres.⁷¹

Sense formar part canònicament de la comunitat religiosa, els convents templers i hospitalers albergaven sovint confreres i donats d'ambdós sexes. Es tractava de persones seglars vinculades a les cases amb diversos nivells de relació que s'hi lliuraven «en vida i en mort» i que en alguns casos fins i tot comportava la participació com a laics a la vida comunitària o un primer pas per a la seva posterior integració com a religiosos. Quan es donava la circumstància de «donades» en convents masculins, aquestes residien en cases a part.⁷²

Sovint els convents dels ordes militars eren centres de formació d'infants i joves nobles, on se'ls ensinistrava en el maneig de les armes o simplement se'ls preparava per a

un millor desenvolupament de les seves tasques futures.⁷³ Un exemple prou conegut és el de l'infant Jaume, el futur Conqueridor, que passà part de la seva infantesa al castell de Montsó, sota la tutela del mestre provincial templer Guillem de Mont-rodó (1214-1217).⁷⁴ Quan Jaume II féu expugnar, després d'ordenar la detenció de tots els templers dels seus regnes, el castell de Miravet perquè els seus responsables s'havien negat a complir els manaments reials, a petició dels assetjats autoritzà que abans de l'expugnació final i la capitulació poguessin abandonar el castell diversos joves seglars, fills de cavallers, que hi rebien formació.⁷⁵

La vida comunitària dels frares s'adequava a les prescripcions de les seves respectives regles canòniques —la del Temple, seguint una certa tradició de la regla benedictina, i la de l'Hospital, de la de Sant Agustí— i als estatuts, usatges i costums que al llarg dels anys s'incorporaren com a annexos dels textos originals.

Com a religiosos, la vida diària era regida per la celebració de la missa i el rés de les hores canòniques, que generalment escoltaven del capellà o del prevere, que les recitava o cantava, i que en cas de no poder assistir-hi substituïen pel rés d'un determinat nombre diari de parenostres. Per aquest motiu, els seus convents tenien capelles o esglésies pròpies que per privilegis papals atenien els capellans de l'orde, tot i que sovint, per la seva mancança, hagueren d'acudir als serveis de preveres seculars, els quals percebien un salari per les atencions a la comunitat.⁷⁶ Sovint també, per la seva preparació literària bàsica, actuaven de notaris del convent, fet que, d'altra banda, no impedia que en actes d'especial relleu utilitzessin fedataris públics. S'acusà els templers que no se'ls permetia confessar-se amb capellans que no fossin de l'orde, cosa que era falsa, perquè, tal com varen declarar durant el procés, havien rebut el sagrament de la penitència de preveres seculars i de franciscans i dominics.⁷⁷

Els hàbits diferenciaven els membres de cada orde i fins i tot les seves categories dins el seu orde. Així, els templers portaven hàbits i mantells blancs els cavallers, amb el senyal de la creu patent vermella, mentre que els sergents i els capellans els portaven negres. Els hàbits i els mantells dels membres de l'Hospital eren de color negre, amb la creu simple de color blanc; en batalla, però, els hàbits i els mantells eren de color vermell, tal com apareix al quadre sobre la batalla de Malta. Diferenciava també l'aspecte dels uns i dels altres el fet que els templers anaven barbats i els hospitalers duïen la barba rasurada. Els uns i els altres, quan no es trobaven en batalla, es cobrien el cap amb bonets.⁷⁸

Els ordes militars tingueren un gran interès en la cura, l'endreça i l'ornamentació de les seves esglésies, tot i que, especialment en el cas dels templers, fossin bastides amb una certa austeritat copiada del Cister. Les dotaren de veracreus d'argent, de cristall i d'orfebreria de Llemotges, frontals d'altar i llànties d'argent, a més d'ornaments sagrats confeccionats amb seda i or, i també d'obra «morisca».⁷⁹ Els hospitalers dedicaren generalment al seu titular sant Joan les seves esglésies i capelles —fins i tot moltes de

les parroquials de les poblacions que senyorejaven i a la construcció de les quals l'orde havia col·laborat econòmicament—, mentre que els templers preferiren com a titulars santa Maria i sant Salvador. Ambdós instituts tingueren una gran predilecció per les relíquies —bona part de les quals adquiriren a Orient—, que conservaven en bells reliquiariis d'argent amb incrustacions de pedres precioses, entre les quals les de la Veracreu, santa Bàrbara, santa Maria Magdalena, sant Esteve i les túniques de Jesucrist i la Mare de Déu.⁸⁰

De la mateixa manera que els altres monestirs, tant les cases del Temple com les de l'Hospital acolliren a les seves esglésies i els seus cementiris les despulles de nobles benefactors de la contrada, sovint amb l'oposició dels prelats diocesans, ja que aquest costum minvava els ingressos de les seves parròquies. Tot i que per un privilegi del 1139, enregistrat a la butlla *Omne datum optimum* d'Innocenci II —considerada la base de totes les exempcions i els privilegis de què gaudiren els templers—, els frares podien disposar d'esglésies, capellans propis i cementiris on, a més dels membres de la comunitat, hi podien enterrar persones vinculades a l'orde, motiu pel qual moltes vegades topaven amb la intransigència dels bisbes. Els frares, però, sovint obtenien el seu propòsit acudint a la Santa Seu, que defensava els seus drets, o bé pactant mitjançant aportacions econòmiques per part dels frares o distribuint-se els drets entre el convent i el prelat. El 1200, el bisbe d'Osca es resistia a consagrar l'església i a beneir el cementiri de l'orde en aquesta ciutat, de manera que, davant la queixa dels frares al papa, aquest comminà el bisbe a fer-ho, al mateix temps que, per assegurar-se'n, ho manava també al bisbe veí de Lleida.⁸¹ En aquesta ciutat, el prelat avaluava el 1245 en cinc-cents monedes d'or els drets parroquials de vint parroquians que s'havien deixat per inhumar al cementiri de Gardeny.⁸² Superades algunes friccions i després de pactar diversos acords, al final es convingué que dels béns deixats a l'església cada part n'obtindria la meitat.⁸³ A Tortosa s'esdevingueren també problemes semblants des que el 1192 el mestre provincial obtingué del bisbe l'autorització per a disposar d'un cementiri a la Suda amb la condició que no s'hi poguessin enterrar parroquians de la ciutat; el 1281, a petició del mestre, es derogà aquesta condició, si bé es pactà que una quarta part dels llegats del difunt a l'orde s'havia d'assignar al bisbe i a l'església diocesana, llevat de les concessions de pitances, cavalls i armes, que serien íntegrament per als frares.⁸⁴

Als convents dels ordes hi habitaven sovint persones no vinculades pels vots religiosos per bé que els hi unien uns lligams especials: eren els confreres i els donats, que podien ser d'ambdós sexes. La major part dels primers, però, mantenien la seva vida secular i, a més de donar diners o algun bé a les respectives comunitats, es deixaven per enterrar a les seves esglésies. Podien ser homes, dones o matrimonis, i de totes les classes socials, des de nobles fins a pagesos, passant per cavallers, clergues, menestrals, artesans o pastors.⁸⁵ Si a l'Aragó i a Navarra, el professor Ubieto Arteta en va comptar cinc-cents vint-i-sis entre el

1135 i el 1182,⁸⁶ i Forey cinquanta-dos vinculats a la comanda de Novillas a finals del segle XII,⁸⁷ Prim Bertran n'ha comptabilitzat noranta-tres a Gardeny des de la creació de la comanda fins al 1204.⁸⁸ Els donats, per la seva banda, podien ser també dels dos sexes i alguns habitaven al convent, generalment en residències diferents quan es tractava de persones de l'altre sexe.⁸⁹ Quan eren inhumats als cementiris de l'orde, vestien l'hàbit corresponent, per bé que si en general anaven guarnits només amb la mitja creu,⁹⁰ al nostre país, si jutgem per les tombes que resten, devien portar l'hàbit sencer.⁹¹

La comanda integrava també el patrimoni i els drets que percebia, bàsicament de l'explotació de les propietats agràries. Una part important d'aquestes propietats, tots dos ordes les obtingueren al principi del seu establiment al país, gràcies a la magnanimitat dels comtes catalans al segle XII, i després foren ampliadades pels seus successors. La seva renúncia a la part de l'herència d'Alfons el Bataller fou generosament recompensada amb la concessió de diversos castells i propietats per Ramon Berenguer IV, el 1140, mitjançant un acord amb el mestre hospitaler Raymond du Puy, desplaçat expressament a Catalunya,⁹² i el 1143 amb Everard des Barrès, preceptor de França i delegat del mestre major templer Robert de Craon.⁹³ Una altra part del seu patrimoni fou adquirida arran de la col·laboració dels ordes en les empreses de conquesta feudal dels segles XII (Tortosa i Lleida) i XIII (Mallorca i València).⁹⁴ Les donacions dels fidels i especialment de la noblesa —molt identificada ideològicament amb el projecte bèl·lic d'ambdós ordes— representaren un forniment constant de noves aportacions de terres i drets. De la mateixa manera que els altres monestirs de la seva època, una part de les terres l'explotaven directament a través dels sergents i amb la col·laboració de donats, personal a sou, i a partir de la segona meitat del segle XIII també d'esclaus que adquiriren per a aquesta finalitat i per al servei domèstic. La resta de la propietat agrària era explotada amb concessions emfitèutiques a pagesos que pagaven amb una part de la collita o amb un cànon anual.⁹⁵

A més de les rendes de procedència agrària, templers i hospitalers arrodonien els seus ingressos amb les procedents de l'exercici de la jurisdicció sobre diverses poblacions, i també de l'explotació de molins, forns, teuleries i salines i de l'arrendament immobiliari urbà. Els templers, per la seva banda, disposaren de ramats, que explotaven per la via de la transhumància. La ramaderia no fou una tasca cenyida a les comandes rurals, sinó també a algunes d'urbanes, com ara les de Tortosa i Gardeny, que disposaren de nombrosos caps de bestiar. A més del bestiar boví, de llana i cabrum —Gardeny, a finals del segle XII, tenia unes dues mil ovelles i el Masdeu, a mitjan segle següent, unes quatre mil—, ambdós ordes, generalment per donació de nobles i cavallers, disposaven d'un nombre elevat d'equins, utilitzats en les campanyes militars i també com a mitjà de transport personal o de productes, i sovint com a pagament de compres de terres o béns en les seves transaccions.⁹⁶

LA SUPRESSIÓ DE L'ORDE DEL TEMPLE I LA CREACIÓ DEL NOU ORDE DE MONTESA. LA REORGANITZACIÓ ADMINISTRATIVA DE LA CASTELLANIA D'AMPOSTA

A començament del segle XIV, la supressió de l'orde del Temple pel papa Climent V durant la celebració del Concili de Viena del Delfinat tingué una gran repercussió en el paper que en el futur havien de tenir els ordes militars dins els dominis dels monarques catalans. D'entrada, va comportar la desaparició —després d'un llarg procés seguit contra els templers d'arreu del món cristià (1307-1312)— d'aquests frares en el seu àmbit territorial d'actuació i després l'assignació dels seus béns a l'orde de l'Hospital en general i la creació d'un nou orde militar que continués la lluita contra els sarraïns al regne de València.⁹⁷

Al llarg de les negociacions del papa quan s'estava debatent a Viena del Delfinat la sort definitiva de l'orde i sobretot dels seus béns amb els diversos representants dels prínceps europeus, no hi ha cap mena de dubte que fou Jaume II de Catalunya el més interessat a cercar una solució que respectés els seus propis interessos. Cap monarca europeu no palesà una voluntat més gran que el català a obtenir acords favorables al seu posicionament, que no acceptava el reforçament excessiu que podrien tenir els hospitalers amb el patrimoni templer i que propugnava la creació d'un nou orde vinculat a Calatrava perquè continués la tasca de defensa del territori valencià. Els seus ambaixadors aconseguiren que el pontífex fes primer una excepció de l'assignació general amb els béns que l'orde del Temple posseïa a la península Ibèrica i, després, que el 1317, el successor Joan XXII —després de diverses entrevistes amb els nuncis i els ambaixadors de Jaume II— creés el nou orde de Montesa mitjançant la butlla *Ad fructus uberes*, del 10 de juny d'aquell any.⁹⁸ El document papal assenyalava que per a la defensa de la frontera es constituïria al castell de Montesa un nou orde amb frares de Calatrava —sota visita i correcció del mestre d'aquest orde, però amb l'assistència dels abats de Santes Creus o de Vall-digna—, al qual se li assignaven els béns que el Temple havia posseït al regne de València, així com els que hi posseïa l'Hospital, llevat de l'església que tenia a la capital i el castell i vila de Torrent.⁹⁹

La resta dels béns de la província catalana del Temple fou assignada als hospitalers, que incrementaren formidablement el seu patrimoni, de manera que per a gestionar-lo millor el 1319 dividiren la castellania d'Amposta en dues entitats administratives: una que rebé el mateix nom i que englobava totes les comandes situades als marges drets de l'Ebre i del Segre i una altra que denominaren priorat de Catalunya, amb les cases situades als marges esquerres d'aquests rius, més les tres del Rosselló i la de Mallorca.¹⁰⁰ A mitjan segle XIV, passat el període de reorganització territorial, la castellania tenia, segons Maria Bonet Donato, trenta-una comandes —una de les quals femenina, Sixena—. ¹⁰¹ Hi havia altres unitats administratives com ara les «batllies», que integraven diverses coman-

des, els «membres» o dominis pertanyents a una comanda, i els «priorats» i «abadiats», de caràcter exclusivament eclesiàstic.¹⁰² Al llarg del segle XV es crearen algunes comandes noves mitjançant la segregació de membres pertanyents a una casa. El priorat de Catalunya, per la seva banda, el 1320, segons Anthony Luttrell, el constituïen vint-i-nou comandes —una de les quals femenina, la d'Alguaire—. ¹⁰³ També al priorat, durant el segle XV es crearen noves comandes, com la de l'Espluga Calba.¹⁰⁴ El domini senyorial d'aquestes dues entitats hospitaleres era tan extens que a començament del segle XV la castellania posseïa gairebé el 24 % dels senyorius d'Aragó, amb més de 4.300 focs, uns 2.700 al sector de l'Ebre català; el priorat, per la seva banda, ultrapassava el 2.280 focs, uns quants menys dels que havia tingut el 1358, que s'elevaven a 2.612, amb jurisdicció sobre cent onze llocs.¹⁰⁵

LES APORTACIONS DE LES PROVÍNCIES ALS CONVENTS CENTRALS

La funció específica de les comandes occidentals, a banda de reclutar nous membres, es limitava a proporcionar els cabals que havien de garantir la seva missió a Orient de suport i atenció als pelegrins, primer, i de defensa dels enclavaments occidentals de Terra Santa, després. Això implicava que una part dels ingressos que les comandes europees obtenien de les seves explotacions havia de ser tramesa als respectius convents centrals com a responsions.¹⁰⁶ La responsabilitat d'aplegar-ne l'import requeïa en el mestre provincial per als templers o en el castellà d'Amposta o el prior de Catalunya, quant a l'Hospital. Si bé sembla que a les diverses províncies europees el seu import representava una tercera part dels ingressos, que, pel que fa als hospitalers, a partir del segle XIV es rebaixà a una quarta o una cinquena part,¹⁰⁷ les especials circumstàncies d'aquestes organitzacions del Principat, com també als altres regnes de la península Ibèrica, per raó de la seva col·laboració en la lluita contra l'islam, feren que es reduís a una desena part.¹⁰⁸ L'import, de totes maneres, era pactat per un cert temps entre la casa central i la província, i es repartia proporcionalment entre les diverses comandes d'acord amb la seva riquesa i els seus ingressos. La responsió dels templers a Orient el 1304, data de la qual tenim xifres, s'elevava a mil marques d'argent o cinquanta-dos mil tornesos del mateix metall.¹⁰⁹

Quant als hospitalers, la contribució de les cases al convent central fou establerta en la regla de Raymond du Puy, aprovada pel papa el 1145 i que es considerava una tercera part dels ingressos de cada comanda. Cada prior era inicialment el responsable del seu aplegament i de la seva tramesa a Orient, però el capítol general de Rodes del 1358 creà dins cada priorat un responsable, amb la comesa de fer-la arribar al Tresor de Rodes. A començament del segle XIV, les responsions de la Castellania —que agrupava totes les comandes situades en terres de la Corona catalana— sumaven la quantitat de mil florins d'Aragó, xifra que des-

prés de l'annexió dels béns del Temple s'elevà a quatre mil florins bons (d'Avinyó, Florència o Rodes) per part de la castellania d'Amposta i quatre mil més pel priorat de Catalunya, que ben aviat, però, fou reduïda a tres mil florins.¹¹⁰ A final d'aquest segle i a començament del següent, es mantingué la mateixa quantitat dels tres mil sis-cents florins d'Aragó (igual a tres mil «florins bons»), per bé que a partir del 1415 es rebaixà a tres mil cinc-cents florins d'Aragó. Amb aquesta aportació, el priorat de Catalunya, dels vint-i-sis priorats de l'orde, resultava el tercer en major contribució, després dels de França i Sant Gèli de Provença.¹¹¹

Arran del capítol general tingut a Roma el 1446, es fixà un nou sistema de càlcul de les aportacions que significà per al priorat català la quantitat de cinc mil florins. A banda de les responsions, el mestre major sol·licità contribucions extraordinàries per a cobrir necessitats també extraordinàries. Generalment, es tractava de quantitats que s'afegien a les responsions i que es repartien en tres o cinc anys. Aquests tipus d'ajuda al convent central ja es donaren a començament del segle XIV i continuaren durant el segle següent. Es justificaven generalment per les despeses especials d'actuació contra els turcs otomans i els mongols, o també contra els mamelucs del soldà d'Egipte, els quals el 1444 posaren setge a la ciutat de Rodes, on els hospitalers resistiren durant trenta dies. L'import de les responsions i les contribucions especials, anomenades *annuata* —anyades, en català—, representà per al priorat, als segles XIV i XV, una aportació anual d'entre cinc mil cinc-cents i set mil florins.¹¹²

Les aportacions de la província a la casa central no es limitaven només a diners, sinó que sovint es completaven, ateses les necessitats de tota mena que tenien els ordes per a desenvolupar eficaçment la seva missió a Orient, amb la tramesa de cavalls, arnesos i armes, i també productes alimentaris com ara cereals, oli, formatge i cansalades.

Malgrat que els membres d'aquests ordes a les terres catalanes eren destinats primordialment a col·laborar en les campanyes militars d'eixamplament territorial promogudes pels monarques, les províncies acudiren sempre a les crides del convent central reclamant més personal. L'aportació de frares a Orient, sigui en servei permanent o temporal, fou constant per part dels dos ordes, especialment a partir del darrer quart del segle XII, en què s'incrementà després de l'expansió catalana cap al sud aconseguint tot el territori valencià. En algun moment, els frares catalans establerts al convent central representaren veritables grups de pressió que decantaren fins i tot l'elecció del nou mestre en favor d'un frare català, com són els casos del mestre major templer Arnau de Torroja (1181-1184) o els hospitalers Antoni de Fluvià (1421-1437) i Pere Ramon Sacosta (1461-1467). També, en alguns moments, la presència de frares catalans fou molt destacada en la cúria magistral —com en temps del darrer mestre templer Jacques de Molay (1292-1307), en què actuaren de consellers i col·laboradors íntims—. ¹¹³

La col·laboració de la província catalana templera a Orient perdurà fins a la supressió de l'orde, com ho prova el fet que dels setanta-sis frares interrogats durant el procés a Nicòsia, set procedien de l'esmentada circumscripció, essent els catalans els més nombrosos després dels francesos.¹¹⁴ La presència catalana a Orient resta també ben palesa pels quatre templers engarjolats a Trípoli, per a l'alliberament dels quals Jaume II féu diverses gestions, fins i tot després de la supressió de l'orde.¹¹⁵

La presència, d'altra banda, d'hospitalers catalans a Orient, generalment poc significativa fins a començament del segle XV, s'intensificà després de superat el Cisma d'Occident, període en què Benet XIII controlà els càrrecs i les dignitats hospitaleres del priorat i la castellania.¹¹⁶ A partir de l'assemblea tinguda a Avinyó el 1418, en què el mestre major Philibert de Naillac convocà diversos representants de les llengües d'Espanya, França, l'Alvèrnia i la Provença, s'incrementaren les relacions de la castellania i el priorat amb el convent central de Rodes.¹¹⁷ Com a fruit de la nova situació creada, el mestre autoritzà l'ingrés al priorat català de vint-i-quatre frares cavallers per ser destinats a Rodes i, al cap de poc temps, de nou cavallers més a la castellania i onze als priorats de Castella i de Portugal, és a dir, un total de quaranta-quatre de la península Ibèrica, mentre que a la resta dels altres priorats només n'autoritzà globalment trenta-un. Entre el 1417 i el 1447, hom constata la presència a Rodes de cinquanta-dos hospitalers del priorat català, procedents socialment de la noblesa (trenta-dos frares) —entre els quals els Erill, els Cardona i els Mur—, del grup dels cavallers (vint-i-vuit frares) i del patriciat urbà (disset frares).¹¹⁸

El compromís i l'actuació de frares catalans a Orient propiciaren l'elecció el 1421 d'Antoni de Fluvià com a mestre major de l'Hospital, el qual durant l'exercici del seu mestrat (1421-1437) es rodejà de frares catalans per als càrrecs principals del convent de Rodes, tant a l'illa com també a l'exterior.¹¹⁹

Gairebé al cap d'un quart de segle, el 1461, un altre català fou elegit mestre major de l'Hospital: es tracta de Pere Ramon Sacosta. Havia col·laborat amb Fluvià, que el nomenà batlle de Rodes —on consta el 1436—, i el 1444 obtingué el càrrec de draper i l'any següent el de castellà d'Amposta, priorat que regí entre el 1445 i el 1461. Durant el seu mestrat (1461-1467), comptà també amb la col·laboració de frares catalans.¹²⁰

Finalment, els hospitalers catalans participaren destacadament en la defensa de Rodes, ja fos a terra o a bord de les galeres, davant els atacs mamelucs del 1440 i el 1444 i dels otomans dels anys 1453-1454.¹²¹

LA PARTICIPACIÓ DELS ORDES A LES CAMPANYES MILITARS¹²²

Els templers, des del moment que van assumir la península Ibèrica com un objectiu de la seva missió a partir de

l'acord subscrit a Girona el novembre del 1143, participaren a les campanyes militars dels comtes de Barcelona i estigueren presents a les preses de Tortosa (1148) i Lleida (1149) on reberen en recompensa una part important de les terres novament conquerides. Però on la col·laboració dels templers es féu més notòria fou en les conquestes de Mallorca i València, on reberen, així mateix, patrimonis importants que afavoriren la fundació de noves comandes (una a la Ciutat de Mallorca i les de Xivert, Borriana i València al País Valencià).¹²³

Algunes vegades, tal com afirma Forey,¹²⁴ els templers també dugueren accions militars al marge de les campanyes reials, sigui per iniciativa pròpia sigui per conquerir el que els havia concedit el monarca. Jaume I, per exemple, els atorgà les alqueries de Benhamet i Mantella, prop de Borriana, a condició que les conquerissin.¹²⁵

A banda del personal militar, aquests frares sovint oferiren la seva opinió i el seu consell als monarques abans d'iniciar una campanya militar.

Amb tot, els contingents templers que participaven a l'exèrcit reial no foren mai gaire nombrosos, com ho palesa el fet que a la conquesta de Mallorca no devien passar de cent cavallers¹²⁶ i que el 1303 Jaume II els sol·licités inicialment un centenar de cavallers per repel·lir un atac des de Granada i que finalment només els en demanés vint o trenta.¹²⁷

D'altra banda, els hospitalers, tot i que inicialment no prengueren part en la campanya de conquesta de Mallorca —després, però, foren recompensats per Jaume I amb la concessió de diverses terres—,¹²⁸ foren presents en la conquesta valenciana i fins i tot el castellà Hug de Fullalquer animà, com a membre del consell reial Jaume I, a tirar endavant l'empresa, a la qual participaren. Així mateix, aquests frares contribuïren econòmicament a les campanyes de Pere el Catòlic al migdia francès.

En les guerres de l'època del regnat de Pere III amb Castella, Gènova i Mallorca, el monarca comptà sovint amb la col·laboració bèl·lica de diversos membres de l'Hospital. El 1358 Juan Fernández de Heredia es traslladà a Aragó per participar a la guerra contra Castella, a la qual, d'altra banda, la castellania aportà cent cinquanta cavallers i cinquanta mil sous,¹²⁹ mentre que fra Guillem de Guimerà, uns anys abans, el 1344, col·laborava en la recuperació del Rosselló.¹³⁰

LA COL·LABORACIÓ INSTITUCIONAL

Gairebé des dels inicis del seu establiment al país, el mestre provincial del Temple sovint formà part de la comitiva que acompanyava el comte rei. Si això és ben palès ja amb el primer responsable, fra Pere de Rovira (1141-1158), l'assistència del mestre als actes més importants de la monarquia es potencià en temps d'Alfons I (1162-1196). Fra Arnau de Torroja, per exemple, al llarg dels quinze anys en què dirigí la província catalanoprovençal (1166-1181), sense descurar les seves obligacions vers

l'orde, sovint apareix documentat al costat del rei. Aquest costum perdurà, pel que fa als responsables templers i hospitalers, al llarg de tota l'època medieval. A la baixa edat mitjana, els priors de Catalunya, i igualment els castellans d'Amposta, formaren part dels respectius consells reials. Com a tals, els monarques catalans els utilitzaven per a missions especials, sovint com a ambaixadors davant la Seu Apostòlica o davant altres monarques. El mestre provincial templer Guillem de Mont-rodon formà part de l'ambaixada tramesa a Roma a finals del 1213 per a gestionar amb Innocenci III la recuperació del rei infant Jaume I. Un altre mestre, fra Jaume de Pontons, presidí l'ambaixada tramesa pel Conqueridor el 1262 al papa Urbà IV per a negociar el casament del seu fill Pere amb Constança de Sicília. I un altre mestre, fra Arnau de Castellnou, fou enviat el 1272 a la Cort francesa per a gestions del mateix rei Jaume I.¹³¹

Després de la mort de Blanca d'Anjou, Jaume II utilitzà els hospitalers —concretament fra Mateu de Laodicea, el germà del qual era comanador de Xipre— per a concertar el seu matrimoni amb Maria de Xipre (1315).¹³² Pere el Cerimoniós utilitzà en diverses ocasions els serveis de Juan Fernández de Heredia com a ambaixador seu a Castella i a Navarra i molt especialment davant la cúria pontifícia d'Avinyó.¹³³

Un altre exemple de la col·laboració institucional dels templers i els hospitalers del nostre país, el representa la participació dels seus màxims responsables a la Cort general de Catalunya, a la qual assistien, integrant el braç eclesiàstic, el mestre provincial del Temple fins al 1307 i el castellà d'Amposta primer, i a partir del 1319, amb la creació del priorat de Catalunya, el prior. Quan, però, els càrrecs estaven absents o vacants, o els exercien lloctinents, eren aquests o els procuradors els qui hi assistien.¹³⁴ Alguns membres de l'Hospital, d'altra banda, tingueren una participació molt destacada en el màxim organisme representatiu del país, la Generalitat de Catalunya, sorgit de la Cort general de Cervera del 1359. Ja en la primera Diputació, fou elegit fra Pere Arnau de Paretstortes, prior de Catalunya, com a diputat pel braç eclesiàstic.¹³⁵ En la primera etapa d'aquest organisme (1359-1413), diversos frares hospitalers foren elegits per la Cort general per a exercir càrrecs directius de la institució: fra Pere Toló, comanador de Gardeny, exercí d'oïdor eclesiàstic entre el 1375 i el 1376,¹³⁶ i Guillem de Guimerà fou diputat eclesiàstic els anys 1376-1377.¹³⁷ Després de la consolidació de la Diputació del General a la Cort de Barcelona del 1413, alguns hospitalers assoliren la direcció de la institució, bé com a diputats eclesiàstics o com a oïdors de comptes: en són exemples Joan Desgarrigues, comanador del Masdeu, que fou diputat eclesiàstic en el trienni 1419-1422, i Joan Despillès, comanador de Barbens, que exercí d'oïdor eclesiàstic en el trienni 1461-1464.¹³⁸ La Diputació del General es componia de tres diputats —un pel braç eclesiàstic, que presidia, un pel braç militar o nobiliari i un altre pel braç reial, és a dir, els burgesos— més tres oïdors de comptes, un també per cada braç.

LA COL-LABORACIÓ ADMINISTRATIVA, FISCAL I ECONÒMICA

Atesa l'expertesa en la gestió econòmica de les seves comandes, els monarques catalans de finals del segle XII i primera meitat del següent comptaren sovint amb la col·laboració de frares templers en la direcció de les seves finances. Destacaren en aquests serveis els frares de la comanda de Palau del Vallès-Barcelona, els comanadors de la qual, a finals del segle XII, foren els responsables de percebre i supervisar els comptes dels batlles reials.¹³⁹ Encara el 1289, Alfons II el Liberal comissionà fra Romeu Burguet per a rebre els comptes de tots els funcionaris reials.¹⁴⁰ Des del final del segle XIII fins a la detenció dels templers a finals del 1307, fra Jaume d'Ollers exercí el càrrec de procurador del rei de Mallorca en els seus estats transpirinencs.¹⁴¹

Els dos ordes, d'altra banda, a més de prestar diners a nobles i particulars, ho feren sovint als monarques. Alfons I, per exemple, acudí diverses vegades al crèdit dels templers, i es veié obligat, per no haver retornat sengles préstecs de cinc mil morabatins el 1169 i el 1182, a cedir el castell de Riba-roja, que juntament amb d'altres béns havia empenyorat com a garantia de devolució dels diners.¹⁴² El 1247, Jaume I reconeixia un préstec de mil marques d'argent que els frares li havien fet, garantides sobre diversos drets reials a Tortosa i Peníscola.¹⁴³ Els hospitalers, per la seva banda, foren també prestamistes primerencs dels comtes barcelonins: el 1158 Ramon Berenguer IV rebia dels frares mil cinc-cents morabatins, el retorn dels quals el comte garantia en diversos béns.¹⁴⁴

L'Hospital, després de la supressió del Temple, sovint a requeriment de la Corona —que esperava una col·laboració més gran pel fet d'haver obtingut els béns dels templers—, contribuï a les campanyes reials. Així, el 1320 el prior de Catalunya col·laborà amb trenta mil sous per a la contenció de la frontera granadina.¹⁴⁵ Entre el 1323 i el 1324, l'Hospital participà amb personal propi a la conquesta de Sardenya i, a més, el priorat de Catalunya va prometre a Jaume II un ajut econòmic de cent cinquanta mil sous.¹⁴⁶

TEMPLERS I HOSPITALERS, PROMOTORS DE LA COLONITZACIÓ A LA CATALUNYA NOVA

La major part de les donacions comtals als dos ordes fou a la Catalunya Nova, en territoris recentment conquerits. Per aquest motiu i per tal d'assegurar-ne l'establiment, els ordes militars dugueren a terme una important tasca de colonització de les terres concedides atraient nous repobladors perquè s'hi instal·lessin. Aquesta actuació colonitzadora fou especialment intensa a les comarques lleidatanes, a través de les comandes templeres de Gardeny, Barbens i Corbins, amb la concessió de terres a pagesos, sota pagament de cànon anuals o bé de part de les collites.¹⁴⁷ L'acció colonitzadora fou encara més accentuada a les ter-

res de l'Ebre,¹⁴⁸ amb la concessió de cartes de poblament, especialment a través de la comanda templera de Miravet i de les comandes hospitaleres d'Amposta —terme concedit a l'Hospital el 8 de gener de 1150— i d'Ulldecona —donada a l'orde el 1178—. L'acció hospitalera es duqué a terme principalment entre la dècada dels anys vint i la dels vuitanta del segle XIII. La primera fou la d'Ulldecona, el 1222, a la qual van seguir les de Font de l'Ametlla el 1227, la Sénia el 1232, Alcanar el 1239, les Ventalles el 1257, l'Aldea el 1258, Sant Lluc d'Ulldecona el 1274 i Freginal el 1283.¹⁴⁹

Els templers, per la seva banda, colonitzaren l'extens terme del castell de Miravet, concedit per Ramon Berenguer IV el 1153, i dugueren a terme una important tasca repobladora des de la comanda d'Ascó, organitzada ja el 1191. Concediren cartes de poblament als llocs de Gandesa el 1192 i el 1194,¹⁵⁰ Pinell el 1223,¹⁵¹ Batea el 1205,¹⁵² Ginestar, Rasquera¹⁵³ i On el 1206, les Camposines el 1209, Prat de Comte el 1210, Vilalba el 1224, Garropte el 1237, Vall de Batea el 1244, Gandesola el 1248, Pinyeres i Algars el 1280¹⁵⁴ i la Pobla de Massalua el 1295.¹⁵⁵ La major part dels concessionaris d'aquests instruments poblacionals procedien de llocs sota domini dels ordes, especialment de les comarques occidentals del Principat, per bé que en algunes poblacions es fixaren normatives relatives als anteriors habitants sarraïns.

La fixació de l'estructura feudal als territoris conquerits i colonitzats obligà els dos ordes a prendre mesures per a l'establiment de normatives especials que garantissin l'organització social, econòmica i jurídica dels seus habitants. Si bé inicialment la major part de les noves instal·lacions de pagesos es regiren per la normativa jurídica aragonesa de Saragossa, o bé pels Usatges de Barcelona o els Costums de Lleida, la nova situació va motivar la fixació de normatives més adequades a la complexitat social, econòmica o jurídica dels nous habitants. Els templers participaren en l'elaboració, negociació i aprovació dels Costums de Tortosa. També gestionaren l'elaboració dels Costums de Miravet, que foren aprovats ja pels hospitalers el 1319, com a successors dels templers a la senyoria. El mestre provincial templer Berenguer de Cardona aprovava el 1296 els Costums d'Horta, mentre que passats els límits de l'inici de l'època moderna, el 1517, el comanador hospitaler d'Ascó aprovava els Costums de la Torre de l'Espanyol.¹⁵⁶ Els responsables hospitalers donaren també la seva autorització i signaren les ordinacions que havien elaborat diversos municipis sota la seva senyoria, com ara l'Espluga de Francolí (1347)¹⁵⁷ o Vallfogona de Riucorb (1393).¹⁵⁸

ELS ORDES MILITARS I EL COMERÇ CATALÀ A ORIENT

La presència de templers i hospitalers a Orient afavorí molt especialment el comerç dels mercaders catalans, que trobaren a les seves cases no sols el soplug sinó sovint el suport tècnic de les seves operacions mercantils. Dipòsits

fets a la comanda del Temple de Barcelona es podien rescatar als convents orientals, i a l'inrevés. El 1270, per exemple, Guillem de Pujalt va rebre del convent de Palau una certa quantitat de diner que havia dipositat en una comanda d'Orient.¹⁵⁹

A partir, però, del segle XIV, després de l'establiment de l'orde de l'Hospital a Rodes, s'inicià la presència dels mercaders catalans en aquesta illa, que no començà a ser important, però, fins a finals d'aquest segle,¹⁶⁰ i s'intensificà al següent, especialment durant els governs de l'orde dels dos mestres catalans, Antoni de Fluvià i Ramon Sacosta. Com ha afirmat Claude Carrère, de la mateixa manera que els genovesos feren de Quios la seva base principal, els catalans van utilitzar Rodes com a plataforma de les seves activitats comercials al Llevant i a la mar Egea, des d'on els seus vaixells arribaven a Quios, Xipre, la mar Negra i fins i tot a Alexandria.¹⁶¹ Els mercaders catalans principalment exportaven draps, ametlles, metalls i corall i importaven espècies, sucre, cotó, alum i esclaus.¹⁶²

LES BRANQUES FEMENINES DELS ORDES MILITARS A CATALUNYA

Alguns ordes militars fundaren també a Catalunya diversos convents per a dones, que no tingueren, però, la importància dels d'homes. A l'orde del Temple, tot i que la seva regla prohibia taxativament l'ingrés de personal femení —«que les dones en qualitat de fraresses, no siguin, doncs, rebudes a la casa del Temple»—,¹⁶³ la realitat fou ben diferent, perquè a diversos indrets d'Europa hi hagué convents femenins.¹⁶⁴ A Catalunya, tanmateix, es donaren casos de dones nobles que en diversos nivells d'integració formaren part de comunitats templeres. El 1133, la dama rossellonesa Açalaida es lliurava al Temple «per tal de viure sota l'obediència del mestre i sense cap propietat»,¹⁶⁵ mentre que Adelaida de Subirats precisava en el document de donació a l'orde que «es lliurava per tal de viure sota l'obediència del mestre i regla de la casa del Temple i dels seus frares.»¹⁶⁶ Un cas més puntual el representa Ermengarda de Banyeres, la qual, havent-se ofert com a *soror* al Temple el 1196,¹⁶⁷ al cap de dos anys apareix com a «preceptora» de la comanda del Rourell, al Camp de Tarragona.¹⁶⁸ Amb tot, l'existència d'aquesta comanda fou relativament breu en el temps, ja que, desapareguda Ermengarda, deixà de ser mixta.¹⁶⁹

La presència femenina de l'orde de l'Hospital fou més intensa i se'n coneixen quatre convents: el d'Isot —situat prop de Bellfort, al municipi de la Baronia de Rialp (la Noguera) i documentat el 1190—,¹⁷⁰ el de Siscar —documentat a començament del segle XIII—,¹⁷¹ el de Santa Maria de la Ràpita —fundat al segle XIII i present en aquest lloc fins al 1477, en què les monges es traslladaren a Tortosa—¹⁷² i el de Cervera-Alguaire —fundat el 1245 a Cervera per Marquesa de Saguàrdia, senyora de l'Espluga de Francolí, i traslladat entre el 1250 i el 1262 a Alguaire—.¹⁷³ Fou el convent més important del Principat, on s'acollien

noies i dames de la noblesa catalana. La seva priora tenia dret a assistir als capítols provincials de l'orde, juntament amb els altres responsables de comandes.¹⁷⁴ Les religioses professes habitaven en cases privades dins l'àmbit monacal; disposaven, però, dels corresponents espais per a fer vida comunitària, com ara l'església, la sala capitular i els dormitoris. Al complex conventual, hi havia les estances destinades als capellans, a la priora —on es guardaven els documents i els llibres— i també als monarques, les anomenades «cambres reials».¹⁷⁵ El cenobi patí els efectes de la Guerra Civil catalana del segle XV¹⁷⁶ i molt més intensament de la dels Segadors, en què les monges —en nombre d'unes trenta-sis— foren traslladades el març del 1644 a Lleida —al palau del bisbe— i a final de maig a Barcelona, des d'on retornaren a Alguaire el 1653.¹⁷⁷ Però l'estat ruïnós en què quedà el cenobi determinà que les autoritats santjoanistes decidissin el trasllat definitiu de la comunitat a Barcelona el 1699, i el convent d'Alguaire restà abandonat.¹⁷⁸

Malgrat que la presència de l'orde lleonesocastellà de Sant Jaume fou molt minsa a Catalunya, diversament del que s'esdevingué a Aragó —on disposà d'una comanda a Montalbán, de la qual depenien totes les altres fundacions de la Corona catalana, i una altra a Terol—, tenia un comandador per a administrar els béns de Sidamon i Palau d'Anglesola, posseïa drets a Lleida, Alcoletge i Montblanc i regí l'hospital d'Olesa de Bonesvalls.¹⁷⁹ Per contra, tingueren una forta rellevància els dos monestirs femenins d'aquest orde, el de Sant Pere de la Pedra, fundat a Lleida el 1260, i especialment el de Santa Maria de Jonqueres.

Les primeres notícies sobre l'església de Sant Pere de la Pedra daten del 1260, en què Jaume I posà sota la seva protecció les propietats que l'orde de Sant Jaume tenia a Lleida.¹⁸⁰ Fou patrocinat per Constança d'Anglesola i de Montcada, que en fou la primera priora. Tot i que hom preveia una comunitat de tretze religioses, en realitat sempre fou molt minsa durant els setanta anys d'existència, de manera que el 1320 només estava constituïda per dues monges.¹⁸¹ Integraven el seu patrimoni diversos molins a la ciutat de Lleida i drets sobre la séquia de Fontanet, Alcoletge i Vallseguer.¹⁸² La mala administració, la manca de vocacions i el progressiu trasllat voluntari de religioses a Jonqueres determinaren que el 1342 el mestre de Santiago unís la comunitat al monestir barceloní de Santa Maria de Jonqueres, al qual assignà també les propietats de Sant Pere de la Pedra, amb la condició, però, de mantenir-hi un capellà a l'església per pregar pels benefactors.¹⁸³

El monestir de l'orde de Sant Jaume de Santa Maria de Jonqueres fou fundat el 1214 per una dama noble a Sant Vicenç de Jonqueres, prop de Sabadell, amb l'autorització del bisbe de Barcelona, Berenguer de Palou, i sota la regla de sant Benet.¹⁸⁴ Aquest mateix any la comunitat fou confirmada pel papa Innocenci III.¹⁸⁵ La comtessa Garsenda de Provença, benefactora de la comunitat, aconseguí que s'incorporés a l'orde de Fe i Pau, establert a Gascunya, afiliat a l'orde de Sant Jaume.¹⁸⁶

Protegit pels monarques i privilegiat pels papes —el 1246 Innocenci IV l'acollí sota la seva protecció i en confirmà les possessions—,¹⁸⁷ el 1273 la comunitat habitava al costat del molí de Carbonell, fora de les muralles de Barcelona, a tocar del terme de Sant Martí de Provençals, que li havia concedit el 1270 el rei Jaume I.¹⁸⁸ Les condicions sanitàries derivades de l'existència de la séquia que passava pel costat motivaren que el 1289 Alfons II i el 1293 Jaume II autoritzessin la comunitat a traslladar-se dins la ciutat de Barcelona. Vers el 1300, les religioses estaven ja instal·lades al tercer i definitiu monestir dins la Ciutat Comtal.¹⁸⁹

La comunitat estava formada per filles de nobles i cavallers i de mercaders i ciutadans honrats de Barcelona. Sovint les futures monges hi ingressaven en edat infantil, i hi rebien la formació corresponent a la seva classe, i després podien escollir entre professar o sortir per casar-se, cosa que els era permès de fer fins i tot després de la professió. Tot i pronunciar els tres vots monàstics, les monges tenien una certa llibertat de disposició i administració dels seus béns personals i també de relació amb l'exterior, ja que la clausura era bastant mitigada. Així mateix, vivien a les seves cases pròpies bastides dins el complex monacal, per bé que alguns actes els feien comunitàriament, com ara la missa, el rés de les hores canòniques al cor i alguns àpats.¹⁹⁰ A l'època medieval, una trentena de religioses constituïen la comunitat (vint-i-quatre el 1326 i trenta-tres el 1390), que tingué un notable augment al segle següent, en el qual assolí la xifra de quaranta el 1531, nombre límit que posaren els visitadors per raó de les rendes.¹⁹¹ Al segle XVIII, però, s'inicià una minva important que s'accentuà a principis del següent —sis religioses el 1806—, època en què desaparegué.¹⁹²

La comunitat, ateses les seves característiques, disposava de dones externes per al servei, a més de les criades que ajudaven a les cases de les monges. També hi consten diversos esclaus i esclaves entre el 1368 i el 1541.¹⁹³ A banda, disposaren també dels serveis de diversos professionals, com ara advocats, procuradors, notaris, arxivers, metges, cirurgians, vicaris, sagristans, organistes, etc., als quals pagaven els sous corresponents.¹⁹⁴

El setge de Barcelona del 1697, com un episodi de la Guerra dels Nou Anys, motivà que les monges abandonessin el monestir i que els edificis monacals sofrissin importants desperfectes a causa de les bombes.¹⁹⁵ Restaurades les dependències el 1702, novament el setge del 1713 afectà negativament el monestir.

Durant l'ocupació de Barcelona per les tropes franceses, el setembre del 1808 les religioses hagueren d'abandonar el monestir, que fou convertit en hospital, i la seva església en magatzem de pólvora. Tot i que Ferran VII ordenà el 1814 que fossin restituïts els edificis i els béns als ordes militars, l'edifici continuà fent d'hospital militar de les tropes espanyoles.¹⁹⁶ Malgrat que el 1822 hi havia hagut el projecte d'instal·lar-hi la universitat i que les monges de Valldonzella el 1825 i els pares escolapis el 1828 hi volien residir, cap dels tres projectes no va reeixir. En

canvi, l'edifici serví de Casa de Correcció el 1856, i el 1868 la Junta Revolucionària, d'acord amb l'Ajuntament de Barcelona, va decidir conservar l'església i enderrocar la resta del complex. La primera fou traslladada el 1869 a l'Eixample per a seu i temple de la parròquia de la Concepció, que s'inaugurà el 1871. També fou traslladat el claustre, que s'instal·là al costat de l'església de la parròquia, si bé reduït.¹⁹⁷

SANT JORDI D'ALFAMA: L'ORDE MILITAR CATALÀ

L'únic orde militar pròpiament català fou el de Sant Jordi d'Alfama, fundat el 1201 per Pere el Catòlic amb el propòsit de defensar i repoblar el territori costaner, desèrtic, àrid i inhòspit comprès entre el coll de Balaguer i l'Ampolla.¹⁹⁸ Inicialment, els seus membres, que sempre foren pocs, es regien per la regla de Sant Agustí fins que el papa Gregori XI, a instàncies de Pere el Cerimoniós, aprovà canònicament l'institut i la nova regla el 1373, cosa que comportà l'adaptació de l'anterior a les pròpies necessitats.¹⁹⁹ La seva estructura organitzativa era profundament feudal, ja que els seus membres feien jurament de fidelitat al seu superior.²⁰⁰ Els religiosos, majoritàriament catalans, podien ser cavallers i clergues i portaven un hàbit consistent en un escapulari blanc d'estamena, sobre el qual duïen una esclavina del mateix color amb la creu vermella de Sant Jordi a la banda esquerra.²⁰¹ Els seus responsables màxims reberen progressivament el títol de «qüestor d'almoines», «prior», «comanador», «comanador major» i, a partir del 1355, el definitiu de «mestre».²⁰² Fins al 1365, aquests responsables foren elegits pel capítol dels frares; a partir d'aquesta data, però, fou tanta la influència reial en la institució que eren els monarques catalans qui els designaven.²⁰³

El seu patrimoni es limità durant molt de temps al concedit per la primera donació reial, de manera que per a dur a terme els seus objectius disposaren fonamentalment de les almoines dels fidels i dels llegats dels benefactors. La seva participació, però, a les conquestes de Mallorca i de València fou recompensada per Jaume I amb diverses propietats en aquests regnes que possibilitaren la creació d'un priorat a la ciutat de València.²⁰⁴ El seu patrimoni s'estenia per tots els estats de la Corona catalana, ja que tenia possessions importants a Alcarràs (Catalunya), València i Morvedre (València), Bujaraloz (Aragó), Vallde-mossa (Mallorca) i Toraixa (Menorca).²⁰⁵

A mitjan segle XIV, l'orde va viure un moment d'esplendor, afavorit per la predilecció de Pere el Cerimoniós:²⁰⁶ va incrementar el seu patrimoni, va obtenir l'aprovació pontifícia el 1373 i va participar al costat dels altres ordes a les campanyes militars del monarca; els seus membres oferiren el seu ajut, en aquest sentit, a les guerres contra Jaume de Mallorca, contra Castella i contra Sardenya.²⁰⁷ Tot i que aquestes col·laboracions implicaren noves donacions de béns i rendes per part del sobirà, i també la concessió de nous privilegis, la mala gestió eco-

nòmica dels seus dirigents, les baralles freqüents entre ells i la relaxació general dels seus membres a final d'aquest segle²⁰⁸ l'abocaren a una crisi que desembocà, a proposta de Martí l'Humà, en la incorporació a l'orde de Montesa, confirmada pel papa Benet XIII el 1400, que a partir de la unió s'anomenà orde de Montesa i Sant Jordi d'Alfama.²⁰⁹

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Una anàlisi dels treballs dedicats a l'Hospital i al Temple a la Corona catalana, des del 1910 fins al 2006, es pot veure a la meua introducció de la reedició de l'obra de Miret i Sans (Joaquim MIRET I SANS. *Les cases de Templers i Hospitalers a Catalunya. Aplec de noves i documents històrics*. Introducció de Josep M. SANS I TRAVÉ. Pagès, Lleida 2006 (reedició anastàtica del 1910), p. xxiii-cxl), i específicament sobre l'orde del Temple a Josep Maria SANS I TRAVÉ. «Estat de la qüestió sobre l'orde del Temple a Catalunya: realitat i perspectives». A: *Templers i Hospitalers. Ordes Militars a Catalunya. Actes de la XXXVII Jornada de Treball. Barbens, 2006*. Barbens 2008, p. 11-62.
- [2] Steven RUNCIMAN. *Historia de las Cruzadas*. Vol. I. Alianza, Madrid 1975, p. 271-307; Steven RUNCIMAN. *Historia de las Cruzadas*. Vol. II. Alianza, Madrid 1977, p. 17-20. Vegeu també una visió general sobre el que van ser i representar les croades a Nikolas JASPert. *Las cruzadas*. Universitat de València, València 2010.
- [3] Sobre els pelegrinatges a Terra Santa, vegeu Nicole CHAREYRON. *Les pèlerins de Jerusalem au Moyen Âge. L'aventure du Saint Voyage d'après Journaux et Mémoires*. París, 2000. Anotem unes dades aportades per P. Bonnassie: entre els testaments analitzats entre l'any 951 i el 1075, en troba set d'atorgats amb motiu d'un viatge a Jerusalem, mentre que entre el 1076 i el 1100 en troba onze (Pierre BONNASSIE. *La Catalogne du milieu du xe à la fin du xie siècle. Croissance et mutations d'une société*. Volum I. Tolosa de Llenguadoc 1975, p. 332-337); Pierre BONNASSIE. *La Catalogne du milieu du xe à la fin du xie siècle. Croissance et mutations d'une société*. Volum II. Tolosa de Llenguadoc 1976, p. 938-942.
- [4] Sobre la presència dels canonges del Sant Sepulcre a la península Ibèrica, vegeu «Die ritterorden und der orden vom heiligen grab auf der iberischen halbinsel». A: *Militia Sancti Sepulcri. Idea e istituzioni, a cura di Kaspar Elm e Cosimo Damiano Fonseca. Atti del Colloquio Internazionale tenuto presso la Pontificia Università del Laterano, 10-12 aprile 1996*. Ciutat del Vaticà 1998, p. 381-410.
- [5] John J. RILEY-SMITH, *The Knights of St. John in Jerusalem and Cyprus, c. 1050-1310*. Londres 1967 (edició anastàtica, Chippenham and Eatsburne, 2002), p. 32-43; Anthony LUTTRELL. «The Earliest Hospitallers». A: Benjamin KEDAR, John J. RILEY-SMITH (ed.). *Montjoie. Studies in Crusade History in Honour of Hans Eberhard Mayer*. Aldershot 1997, p. 37-52.
- [6] Marie-Luise BULST-THIELE. *Sacrae Domus Militiae Templi Hierosolymitani Magistri. Untersuchungen zur Geschichte des Templerordens 1118/19-1314*. Göttingen 1974, p. 19-23; Malcom BARBER. *The New Knighthood. A History of the Order of the Temple*. Cambridge University Press, Cambridge 1994 (segona edició 1995), p. 6-12 (n'hi ha una versió en espanyol: Malcolm BARBER. *Templarios: La nueva caballería*. Barcelona 2001). Sobre els inicis dels templers i la seva vinculació amb els canonges del Sant Sepulcre, vegeu Francesco TOMMASI. «“Templari” e “Templari Sancti Iohannis”. Una precisazione metodologica». *Studi Medievali*, 3a sèrie, núm. xxiv, I (1983), p. 373-384; Francesco TOMMASI, «“Pauperes Commilitones Christi”. Aspetti e problemi delle origini gerosolimitani». A: *Militia Christi e crociata nei secoli xi-xiii. Atti della XI Settimana internazionale di studio. La Mendola, 28 agosto-1 settembre. Miscellanea del Centro di Studi Medioevali*. Vol. 13. Milà 1992, p. 443-475; Anthony LUTTRELL. «The Earliest Templars», a *Autour de la première croisade*. M. Balard, París 1996, p. 193-202.
- [7] Sobre pelegrinatges de catalans a Jerusalem en aquesta època, vegeu Antoni BACH I RIU. «Pelegrins als grans santuaris medievals». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, núm. 48 (2002), p. 547-562.
- [8] Agustí ALTISENT. *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*. Volum I. Anys 960-1177. Barcelona 1993, doc. 67, p. 72.
- [9] Josep M. MARQUÈS. *Monografies empordaneses*. Volum I. *Escriptures de Santa Maria de Vilabertran (968-1300)*. Institut d'Estudis Empordanesos, Figueres 1995, doc. 441, p. 178-179.
- [10] Josep Maria SANS I TRAVÉ. «Alguns aspectes de l'establiment dels templers a Catalunya: Barberà». *Quaderns d'Història Tarraconense*, núm. I (1977), p. 13-16.
- [11] Josep Maria SANS I TRAVÉ. «Alguns aspectes de l'establiment dels templers a Catalunya: Barberà». *Quaderns d'Història Tarraconense*, núm. I (1977), p. 30-33.
- [12] El testament el recull Santos GARCÍA LARRAGUETA. *El gran Priorado de Navarra de la Orden de San Juan de Jerusalén (siglos xii-xiii)*. Vol. 2. *Documentos*. Pamplona 1957, doc. 10, p. 15-18. Sobre el monarca, vegeu José María LACARRA, *Alfonso el Batallador*. Saragossa 1978, i sobre el seu testament, p. 136. La diversitat d'opinions i la polèmica sobre els motius d'aquest testament i la problemàtica institucional que se'n derivà es pot veure a Elena LOURIE. «The Will of the Alfonso I “El Batallador”, King of

- Aragon and Navarre: a Reassessment». *Speculum: a Journal of Medieval Studies*, núm. L/4 (1975), p. 635-651. La seva visió fou contestada per Alan J. FOREY. «The Will of Alfonso I of Aragon and Navarre». *Durham University Journal*, núm. 73 (1980-1981), p. 59-65. Al cap de poc temps, Lourie donava nous arguments a la reflexió de Forey, com es pot veure a Elena LOURIE. «The Will of the Alfonso I of Aragon and Navarre: A Reply to Dr. Forey». *Durham University Journal*, núm. 77/2 (1984-1985), p. 165-172.
- [13] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Els templers catalans. De la rosa a la creu*. Pagès, Lleida 1996, p. 97-98.
- [14] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Els templers catalans. De la rosa a la creu*. Pagès, Lleida 1996, p. 87-95.
- [15] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Els templers catalans. De la rosa a la creu*. Pagès, Lleida 1996, p. 90-95.
- [16] Miret i Sans recull donacions a l'Hospital el 1108 a Sant Martí Sarroca i el 1111 a Llorac i Cervera. Vegeu Joaquim MIRET I SANS. *Les cases de Templers i Hospitalers a Catalunya. Aplec de noves i documents històrics*. Introducció de Josep M. SANS I TRAVÉ. Pagès, Lleida 2006 (reedició anastàtica del 1910), p. 29 i 13, respectivament. Aquestes referències han estat qüestionades per María L. LEDESMA RUBIO. *Templarios y Hospitalarios en el reino de Aragón*. Guara, Saragossa 1982, p. 26.
- [17] Prim BERTRAN I ROIGÉ. «L'orde de l'Hospital durant l'Edat Mitjana». A: Àngels CASANOVAS i Jordi ROVIRA (ed.). *L'orde del Temple, entre la guerra i la pau*. Dalmau, Barcelona 2005, p. 65-66.
- [18] Prim BERTRAN I ROIGÉ. «L'orde de l'Hospital durant l'Edat Mitjana». A: Àngels CASANOVAS i Jordi ROVIRA (ed.). *L'orde del Temple, entre la guerra i la pau*. Dalmau, Barcelona 2005, p. 66.
- [19] Maria BONET DONATO. *La orden del Hospital en la Corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta (ss. XII-XV)*. CSIC, Madrid 1994, p. 34-35; Maria BONET DONATO, «Las cartas de población y la renta feudal en el dominio hospitalario del Montsià (s. XIII)». A: *Miscel·lània en Homenatge al P. Agustí Altisent*. Diputació de Tarragona, Tarragona 1991, p. 552.
- [20] Prim BERTRAN I ROIGÉ. «L'orde de l'Hospital durant l'Edat Mitjana». A: Àngels CASANOVAS i Jordi ROVIRA (ed.). *L'orde del Temple, entre la guerra i la pau*. Dalmau, Barcelona 2005, p. 68.
- [21] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Arnau de Torroja: un català mestre major de l'orde del Temple (1118/1120?-1184)*. *Discurs llegit el dia 10 de desembre de 2006 en l'acte de recepció pública de... a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*. Barcelona 2006, p. 62-64.
- [22] Josep Maria SANS I TRAVÉ. «L'orde del Temple a Catalunya». A: Àngels CASANOVAS i Jordi ROVIRA (ed.). *L'orde del Temple, entre la guerra i la pau*. Dalmau, Barcelona 2005, p. 16-18.
- [23] Prim BERTRAN I ROIGÉ. «L'orde de l'Hospital durant l'Edat Mitjana». A: Àngels CASANOVAS i Jordi ROVIRA (ed.). *L'orde del Temple, entre la guerra i la pau*. Dalmau, Barcelona 2005, p. 68.
- [24] Robert VINAS. *Els templers al Rosselló* (Els Ordes Militars, 6). Pagès, Lleida 2002, p. 67-68; Laureà PAGAROLAS I SABATÉ. *Els templers de les Terres de l'Ebre (Tortosa)*. De Jaume I fins a l'abolició de l'Orde (1213-1312). Volum I. Diputació de Tarragona, Tarragona 1999, p. 268-269; Ramon SAROBE I HUESCA, *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*. Volum I. Fundació Noguera, Barcelona 1998, p. 46-54.
- [25] Alan J. FOREY. *The Templars in the «Corona de Aragón»*. Londres 1973, p. 87-89. Sobre els inicis de la província catalana i la seva vinculació amb la provençal, vegeu Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Arnau de Torroja: un català mestre major de l'orde del Temple (1118/1120?-1184)*. *Discurs llegit el dia 10 de desembre de 2006 en l'acte de recepció pública de... a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*. Barcelona, 2006, p. 52-54. Sobre el segon mestre provincial, fra Pere de Rovira, vegeu Jaume VILAGINÉS I SEGURA. «Pere de Rovira, un templer del Vallès». *Notes*, núm. 20 (2005), p. 43-61.
- [26] Mentre que Pierre Bonneaud afirma «cap a 1150» (vegeu Pierre BONNEAUD. *Els Hospitalers catalans a la fi de l'edat mitjana. L'orde de l'Hospital a Catalunya i la Mediterrània, 1396-1472*. Pagès, Lleida 2008, p. 18), Maria Bonet recull el primer esment a un dignatari català el 1149 (vegeu Maria BONET DONATO. *La orden del Hospital en la Corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta (ss. XII-XV)*. CSIC, Madrid 1994, p. 11, nota 53). Prim, de la seva banda, fixa la data del 1154 com la de la independència de Sant Gèli (vegeu Prim BERTRAN I ROIGÉ. «L'orde de l'Hospital durant l'Edat Mitjana». A: Àngels CASANOVAS i Jordi ROVIRA (ed.). *L'orde del Temple, entre la guerra i la pau*. Dalmau, Barcelona 2005, p. 67).
- [27] Pierre BONNEAUD. *Els Hospitalers catalans a la fi de l'edat mitjana. L'orde de l'Hospital a Catalunya i la Mediterrània, 1396-1472*. Pagès, Lleida 2008, p. 117-137.
- [28] Lamentablement, no existeixen gaires treballs propogràfics dels responsables provincials catalans dels dos ordes. Pel que fa al Temple, però, cal esmentar l'aportació de Jaume Vilaginés sobre el mestre Pere de Rovira (1143-1158) (Jaume VILAGINÉS I SEGURA. «Pere de Rovira, un templer del Vallès». *Notes*, núm. 20 (2005), p. 43-61). També la biografia sobre Arnau de Torroja elaborada per Josep Maria Sans i Travé (Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Arnau de Torroja: un català mestre major de l'orde del Temple (1118/1120?-1184)*. *Discurs llegit el dia 10 de desembre de 2006 en l'acte de recepció pública de... a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barce-*

lona. Barcelona 2006). Sobre el mestre provincial Guillem de Mont-rodon (1214-1218), destaquen els treballs d'Antoni Pladevall (Antoni PLADEVALL I FONT. «Mont-rodon. Esbós d'història del castell i família». *Taradell*, núm. 143-153 (1959-1960), p. 1-42; Antoni PLADEVALL I FONT. *Guillem de Mont-rodon. Mestre del Temple i tutor de Jaume I*. (Ordes Militars, 3). Pagès, Lleida 1993; Antoni PLADEVALL I FONT. *Mont-rodon: passat i present d'un gran llinatge i d'un casal osonenc*. Vic 2001). Una breu biografia de Ramon de Saguàrdia ha estat elaborada per Josep Maria Sans i Travé per al *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya* (Josep Maria SANS I TRAVÉ. «Saguàrdia, Ramon de». A: *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*. Vol. III. Generalitat de Catalunya i Claret, Barcelona 2001, p. 316-317) i n'ha destacat el paper en els darrers moments de l'orde a Catalunya (Josep Maria SANS I TRAVÉ. *La defensa dels Templers catalans. Cartes de fra Ramon de Saguàrdia durant el setge de Miravet*. (Els Ordes Militars, 7). Pagès, Lleida 2002). Cal destacar també les biografies dels mestres provincials que assoliren la dignitat de mestres majors de l'obra de Marie-Luise Bulst-Thiele, on enregistra les notícies referents a Arnau de Torroja, Gilbert Eral i Pere de Montagut: Marie-Luise BULST-THIELE. *Sacrae Domus Militiae Templi Hierosolymitani Magistri. Untersuchungen zur Geschichte des Templersordens 1118/19-1314*. Göttingen 1974, p. 99-105 (Arnau de Torroja), 135-143 (Gilbert Eral) i 170-188 (Pere de Montagut). Unes breus biografies dels mestres templers i dels castellans d'Amposta durant el regnat de Jaume I es troben en el treball de López Elum (Pedro LÓPEZ ELUM. «Aportación al estudio de maestros y comandadores de las órdenes del Hospital y del Temple durante el reinado de Jaime I (1213-1276)». *Ligarzas*, núm. 2 (1970), p. 39-56). Pel que fa a l'orde de l'Hospital, el panorama és una mica més ric, especialment per la gran personalitat de Juan Fernández de Heredia, que ha atret l'interès de diversos historiadors per les seves diverses facetes: em remeto a l'extensa bibliografia recollida a la meua introducció de la reedició de l'obra de Miret i Sans sobre els templers i els hospitalers catalans (Joaquim MIRET I SANS. *Les cases de Templers i Hospitalers a Catalunya. Aplec de noves i documents històrics*. Introducció de Josep M. SANS I TRAVÉ. Pagès, Lleida 2006 (reedició anastàtica del 1910), p. CXXXII-CXXXV). També han estat objecte d'estudi els castellans d'Amposta Pedro López de Luna (M. Luisa LEDESMA RUBIO. «Pedro López de Luna, maestro de la Orden del Hospital en Aragón y Cataluña». *Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón*, núm. 8, p. 417-427) i Pedro Roís de Moros (Josep ALANYÀ I ROIG. «Procés inquisitorial contra el castellà d'Amposta fra Pedro Roïç de Moros a la cúria pontificia del papa Benet

XIII (1414-1418)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 32/1 (2002), p. 199-292). Del primer prior de Catalunya, fra Ramon d'Empúries, han fet aportacions per a la seva biografia Miret i Sans (Joaquim MIRET I SANS. «Un satirus del Empordà». A: *Sempre han tigit béch les oques. Apuntacions per la història de les costumes privades*. Primera sèrie. Barcelona, 1905, p. 38-46), Meloni (Giuseppe MELONI. «L'attività in Sardegna di Raimondo d'Amurias, dell'Ordine di San Giovanni di Gerusalemme». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 11 (1982), p. 549-558) i mossèn Miquel Pujol (Miquel PUJOL I CANELLES. «La Casa del Temple de Castelló d'Empúries». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 28 (1995), p. 119-179, especialment p. 130-133). Sobre el prior Guillem de Guimerà, Sans i Travé li ha dedicat diversos treballs (Josep Maria SANS I TRAVÉ. «Guimerà i d'Abella, Guillem de». A: *Gran enciclopèdia catalana*, vol. 8, Barcelona 1975, p. 322; Josep Maria SANS I TRAVÉ. «Guillem...», p. 338-339), una biografia com a president de la Generalitat el 1376-1377 (Josep Maria SANS I TRAVÉ. «Guillem de Guimerà». A: Josep Maria SOLÉ I SABATÉ (dir.). *Història de la Generalitat de Catalunya i dels seus presidents*. Volum I. 1359-1518. Generalitat de Catalunya i Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2003, p. 76-80) i un estudi sobre la seva activitat religiosa i política (Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Guillem de Guimerà, fra de l'Hospital, President de la Generalitat i gran prior de Catalunya (Ciutadilla, segona dècada del segle XIV - Barberà, 19 de juliol de 1396)*. *Discurs d'ingrés de l'Acadèmic Numerari [...] a la Reial Acadèmia de Doctors a l'acte de la seva recepció*. 12 de Febrer de 2008. Barcelona 2008). Una síntesi biogràfica sobre Antoni de Fluvià ha estat elaborada per Sans i Travé (Josep Maria SANS I TRAVÉ. «Fluvià, Antoni de». A: *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*. Vol. II. Generalitat de Catalunya i Claret, Barcelona 2001, p. 184). Bonneaud, d'altra banda, ha destacat la seva activitat com a mestre major de l'Hospital en el seu excel·lent treball sobre el priorat de Catalunya al segle XV (Pierre BONNEAUD. *Le prieuré de Catalogne, le couvent de Rhodes et la couronne d'Aragon 1415-1447*. Conservatoire Larzac Templier et Hospitalier, Millau 2004, p. 134-152) i també a Pierre BONNEAUD. *Els Hospitalers catalans a la fi de l'edat mitjana. L'orde de l'Hospital a Catalunya i la Mediterrània, 1396-1472*. Pagès, Lleida 2008, p. 141-158. Aquest mateix autor recull les activitats de Pere Ramon Sacosta primer com a castellà d'Amposta i després com a mestre de l'Hospital (Pierre BONNEAUD. *Els Hospitalers catalans a la fi de l'edat mitjana. L'orde de l'Hospital a Catalunya i la Mediterrània, 1396-1472*. Pagès, Lleida 2008, p. 309-348). Finalment, unes notícies biogràfiques, amb moltíssima infor-

- mació, sobre els frares del priorat de Catalunya entre el 1400 i el 1450 es troben a l'obra de Bonneaud (Pierre BONNEAUD. *Le prieuré de Catalogne, le couvent de Rhodes et la couronne d'Aragon 1415-1447*. Conservatoire Larzac Templier et Hospitalier, Millau 2004, p. 347-389). Algunes religioses de l'Hospital a Catalunya disposen també de la corresponent biografia. Destaquen, en primer lloc, la reina Sança, fundadora de Sixena (Mariano de PANO Y RUATA. *La santa reina doña Sancha, hermana hospitalaria, fundadora del Monasterio de Sigena*. Saragossa 1943), i la fundadora de la casa femenina de Cervera, traslladada després a Alguaire, que ha estat objecte d'aportacions per part de Sans i Travé (Josep Maria SANS I TRAVÉ. «Huguet de Cervelló, feudatari de l'Espluga de Francolí (s. XIII)». A: *Miquel Coll i Alentorn. Miscel·lània d'homenatge en el seu vuitantè aniversari*. Fundació Jaume I, Barcelona 1984, p. 193-220; Josep Maria SANS I TRAVÉ. «La comanda de l'Hospital de Cervera». A: Teresa SALAT i Blanca CUÑÉ. *Guia Històrica de Cervera. Dels orígens als nostres dies*. Cervera 1993, p. 52-54), d'Alturo (Jesús ALTURO I PERUCHO. «Marquesa de la Guàrdia, fundadora, comanadora i benefactora del monestir femení de la Mare de Déu d'Alguaire de l'orde de Sant Joan de Jerusalem». *Ilerda. Humanitats*, núm. 50 (1992-1993), p. 51-54; Jesús ALTURO I PERUCHO. «La disputa del ciutadà de Lleida Guillem de Rees contra el monestir santjoanista de la Mare de Déu d'Alguaire». A: *Miscel·lània Homenatge a Josep Lladonosa*. Lleida 1992, p. 173-184) i de Llobet Portella (Josep M. LLOBET I PORTELLA. «La comanda hospitalera de Cervera durant els segles XII, XIII i XIV, segons una carta de Jaume Pasqual (1788)». A: *Actes de les Primeres Jornades sobre els Ordes Religioso-militars als Països Catalans (segles XII-XIX) (Montblanc, novembre de 1985)*. Diputació de Tarragona, Tarragona 1994, p. 302-314). També han estat objecte d'estudi la prioressa Margarida d'Urrea per part de Miret i Sans (Joaquim MIRET I SANS. «La nova filla de Lot». A: *Sempre han tigit béch les oques. Apuntacions per la història de les costumes privades*. Primera sèrie. Barcelona 1905, reeditat a Barcelona 2000) i la fraressa Margarida d'Erill per part de Luttrell (Anthony LUTTRELL. «Margarida d'Erill hospitaler of Alguaire. 1415-1456». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 28 (1998), p. 219-249).
- [29] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Arnau de Torroja: un català mestre major de l'orde del Temple (1118-1120?-1184)*. Discurs llegit el dia 10 de desembre de 2006 en l'acte de recepció pública de [...] a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Barcelona, 2006, p. 50-52.
- [30] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Guillem de Guimerà, frare de l'Hospital, President de la Generalitat i gran prior de Catalunya (Ciutadilla, segona dècada del segle XIV - Barberà, 19 de juliol de 1396)*. Discurs d'ingrés de l'Acadèmic Numerari [...] a la Reial Acadèmia de Doctors a l'acte de la seva recepció. 12 de Febrer de 2008. Barcelona 2008, p. 40-45.
- [31] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Guillem de Guimerà, frare de l'Hospital, President de la Generalitat i gran prior de Catalunya (Ciutadilla, segona dècada del segle XIV - Barberà, 19 de juliol de 1396)*. Discurs d'ingrés de l'Acadèmic Numerari [...] a la Reial Acadèmia de Doctors a l'acte de la seva recepció. 12 de Febrer de 2008. Barcelona 2008, p. 41-42.
- [32] Maria BONET DONATO. *La orden del Hospital en la Corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta (ss. XII-XV)*. CSIC, Madrid 1994, p. 66-69.
- [33] Anthony LUTTRELL. «La Corona de Aragón y las órdenes militares durante el siglo XIV». A: *Actas del VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Vol. II. València 1971, p. 71-74.
- [34] Pierre BONNEAUD. *Els Hospitalers catalans a la fi de l'edat mitjana. L'orde de l'Hospital a Catalunya i la Mediterrània, 1396-1472*. Pagès, Lleida 2008, p. 104.
- [35] Roser SABANÉS I FERNÁNDEZ. *Els concilis Ilerdenses de la província eclesiàstica Tarraconense a l'edat mitjana (546-1460)*. Barcelona 2009, p. 256.
- [36] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Arnau de Torroja: un català mestre major de l'orde del Temple (1118/1120?-1184)*. Discurs llegit el dia 10 de desembre de 2006 en l'acte de recepció pública de [...] a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Barcelona, 2006, p. 49-112.
- [37] Anthony LUTTRELL. «Aragoneses y catalanes en Rodas, 1350-1430». A: *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Vol. 2. Barcelona 1962, p. 387; Anthony LUTTRELL. «Juan Fernández de Heredia at Avignon: 1351-1367». A: *El Cardenal Albornozy y el Colegio de España*. Verdura y Tuells, Saragossa 1972, p. 289-312; Maria BONET DONATO. *La orden del Hospital en la Corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta (ss. XII-XV)*. CSIC, Madrid 1994, p. 72-75.
- [38] Pierre BONNEAUD. *Els Hospitalers catalans a la fi de l'edat mitjana. L'orde de l'Hospital a Catalunya i la Mediterrània, 1396-1472*. Pagès, Lleida 2008, p. 316-348.
- [39] Prim BERTRAN I ROIGÉ. «L'orde de l'Hospital a Catalunya. Els inicis». *L'Avenç. Revista d'Història*, núm. 179 (1994), p. 25.
- [40] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Els templers catalans. De la rosa a la creu*. Pagès, Lleida 1996, p. 214-218.
- [41] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Els templers catalans. De la rosa a la creu*. Pagès, Lleida 1996, p. 346.
- [42] Alan J. FOREY. *The Templars in the «Corona de Aragón»*. Londres 1973, p. 328-331.
- [43] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Els templers catalans. De la rosa a la creu*. Pagès, Lleida 1996, p. 209-214.

- [44] Pel que fa als capítols de la castellania, vegeu Maria BONET DONATO. *La orden del Hospital en la Corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta (ss. XII-XV)*. CSIC, Madrid 1994, p. 266-275.
- [45] Pierre BONNEAUD. *Le prieuré de Catalogne, le couvent de Rhodes et la couronne d'Aragon 1415-1447*. Conservatoire Larzac Templier et Hospitalier, Millau 2004, p. 400-402.
- [46] Vegeu el treball de Josep Maria SANS I TRAVÉ. «Les rendes de la batllia de la comanda del Temple de Barberà l'any 1264». A: *El temps sota control. Homenatge a F. Xavier Ricomà Vendrell*. Diputació de Tarragona, Tarragona 1997, p. 511-521.
- [47] Josep Maria SANS I TRAVÉ. «Armes, queviures i bestiar d'algunes comandes del Temple a Catalunya, Aragó i València segons uns inventaris de 1289 (primera part)». *Sacra Militia. Revista di Storia degli Ordini Militari*, any III (2002), p. 47-88.
- [48] Sobre els capítols de la castellania d'Amposta, podeu veure Maria BONET DONATO. *La orden del Hospital en la Corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta (ss. XII-XV)*. CSIC, Madrid 1994, p. 266-275. Pel que fa al priorat de Catalunya, podeu veure Pierre BONNEAUD. *Els Hospitalers catalans a la fi de l'edat mitjana. L'orde de l'Hospital a Catalunya i la Mediterrània, 1396-1472*. Pagès, Lleida 2008, p. 49-69. Sobre els capítols provincials dels templers, vegeu Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Els templers catalans. De la rosa a la creu*. Pagès, Lleida 1996, p. 209-214.
- [49] John J. RILEY-SMITH. «The Origins of the Commandery in the Temple and in the Hospital». A: Anthony LUTTRELL i Léon PRESSOUYRE (dir.). *La Commanderie, institution des ordres militaires dans l'Occident médiéval*. París 2002, p. 9-18; Anthony LUTTRELL. «Los orígenes de la encomienda templaria». A: *Actes de les Jornades Internacionals d'estudi sobre els orígens i l'expansió de l'orde del Temple a la Corona d'Aragó (1120-1200)*. Tortosa, 7, 8 i 9 de maig de 2004. Diputació de Tarragona, Tarragona 2010, p. 55-68; Jean-Marie CARBASSE. «Les commanderies. Aspectes jurídiques et institutionnels». A: Anthony LUTTRELL i Léon PRESSOUYRE (dir.). *La Commanderie, institution des ordres militaires dans l'Occident médiéval*. París 2002, p. 19-27.
- [50] Són paradigmàtiques les obres d'embelliment dutes a terme per fra Guillem de Guimerà al castell de Barberà: vegeu Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Guillem de Guimerà, frare de l'Hospital, President de la Generalitat i gran prior de Catalunya (Ciutadilla, segona dècada del segle XIV - Barberà, 19 de juliol de 1396)*. Discurs d'ingrés de l'Acadèmic Numerari [...] a la Reial Acadèmia de Doctors a l'acte de la seva recepció. 12 de Febrer de 2008. Barcelona 2008, p. 55. Vegeu també Marcel J. POBLET ROMEU. *Entre el Temple i l'Hospital. Arquitectura i formes de vida al castell del Temple de Barberà*. Cossetània, Valls 2006, p. 132-148.
- [51] Anthony LUTTRELL. «Gli Ospitalieri e l'eredità dei Templari, 1305-1378». A: Giovanni MINNUCCI i Franca SARDI (ed.). *I Templari: Mito e Storia. Atti del Convegno Internazionale di Studi alla Magione Templare di Poggiobonsi-Siena (29-31 maggio 1987)*. Siena 1989, p. 68.
- [52] Alain DEMURGER. *Chevaliers du Christ. Les ordres religieux-militaires au Moyen Âge, XIe-XVe siècle*. París 2002, p. 81-95.
- [53] Així es desprèn pel que fa als templers de les respostes donades als inquisidors durant els interrogatoris: Josep Maria SANS I TRAVÉ. *La fi dels templers catalans*. (Els Ordes Militars, 10). Pagès, Lleida 2008, p. 203-205; Alan J. FOREY. «Recruitment to Military Orders (Twelfth to mid-Fourteenth centuries)». *Viator*, núm. 17 (1986), p. 130-171.
- [54] Així es desprèn també de les declaracions durant el procés del frare cavaller Ramon Oliver, comanador de Saragossa: Josep Maria SANS I TRAVÉ. *La fi dels templers catalans*. (Els Ordes Militars, 10). Pagès, Lleida 2008, p. 203-205.
- [55] Anthony LUTTRELL. «Gli Ospitalieri e l'eredità dei Templari, 1305-1378». A: Giovanni MINNUCCI i Franca SARDI (ed.). *I Templari: Mito e Storia. Atti del Convegno Internazionale di Studi alla Magione Templare di Poggiobonsi-Siena (29-31 maggio 1987)*. Siena 1989, p. 67-68; Anthony LUTTRELL. «Las Órdenes militares en la sociedad hispánica. Los hospitalarios aragoneses: 1340-1360». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 11 (1981), p. 593-594.
- [56] Anthony LUTTRELL. «Gli Ospitalieri e l'eredità dei Templari, 1305-1378». A: Giovanni MINNUCCI i Franca SARDI (ed.). *I Templari: Mito e Storia. Atti del Convegno Internazionale di Studi alla Magione Templare di Poggiobonsi-Siena (29-31 maggio 1987)*. Siena 1989, p. 68.
- [57] Pierre BONNEAUD. *Els Hospitalers catalans a la fi de l'edat mitjana. L'orde de l'Hospital a Catalunya i la Mediterrània, 1396-1472*. Pagès, Lleida 2008, p. 40.
- [58] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Els templers catalans. De la rosa a la creu*. Pagès, Lleida 1996, p. 120-121.
- [59] Pierre BONNEAUD. *Els Hospitalers catalans a la fi de l'edat mitjana. L'orde de l'Hospital a Catalunya i la Mediterrània, 1396-1472*. Pagès, Lleida 2008, p. 40.
- [60] Josep Maria SANS I TRAVÉ. «El nombre de templers de la província catalana a començament del segle XIV a través de les dades que ofereix la documentació sobre el procés (1307-1319)». En premsa.
- [61] Helen J. NICHOLSON. *The Knights Templar on Trial. The Trial of the Templars in the British Isles, 1308-1311*. The Mill i Brimscombe Port Stroud, Gloucestershire 2009, p. 205-217.
- [62] Gonzalo MARTÍNEZ DÍEZ. *Los Templarios en la Corona de Castilla*. La Olmeda, Burgos 1993, p. 259.

- [63] Malcolm BARBER. «Supplying the Crusader States: The Role of the Templars». A: *The Horns of Hattin*. Jerusalem 1992, p. 318.
- [64] Josep Maria SANS I TRAVÉ. «El nombre de templers de la província catalana a començament del segle XIV a través de les dades que ofereix la documentació sobre el procés (1307-1319)». En premsa. Aquestes xifres coincideixen fonamentalment amb les donades per Forey en els seus treballs en què toca aquest aspecte: vegeu Alan J. FOREY. «Towards a Profile of the Templars in the Early Fourteenth Century». A: Malcolm BARBER (ed.). *The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring for the Sick*. Variorum, Aldershot 1994, p. 196-204; Alan J. FOREY. «Templar Knights and Sergeants in the Corona de Aragón at the Turn of the Thirteenth and Fourteenth Centuries». A: *As Ordens Militares de Cavalaria na Construção do Mundo Ocidental. Actas do IV Encontro sobre Ordens Militares*. Edições Colibri i Câmara Municipal de Palmela, Lisboa 2005, p. 631-642.
- [65] Anthony LUTTRELL. «Hospitalier Life in Aragon, 1319-1370». A: Derek W. LOMAX i David MACKENZIE (ed.). *God and Man in Medieval Spain*. Warminster 1988, p. 103.
- [66] Maria BONET DONATO. *La orden del Hospital en la Corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta (ss. XII-XV)*. CSIC, Madrid 1994, p. 91-92.
- [67] Anthony LUTTRELL. «El Priorat de Catalunya al segle XIV». *L'Avenç. Revista d'Història*, núm. 179 (1994), p. 30.
- [68] Ànchel CONTE CAZCARRO, «Catalans n'ó Temple de Uesca». A: *Actes de les Primeres Jornades sobre els Ordres Religioso-militars als Països Catalans (segles XII-XIX) (Montblanc, novembre de 1985)*, Diputació de Tarragona, Tarragona 1994, p. 101-104
- [69] Josep Maria SANS I TRAVÉ. «Armes, queviures i bestiar d'algunes comandes del Temple a Catalunya, Aragó i València segons uns inventaris de 1289 (primera part)». *Sacra Militia. Revista di Storia degli Ordini Militari*, any III (2002), p. 47-88.
- [70] Pierre BONNEAUD. *Els Hospitalers catalans a la fi de l'edat mitjana. L'orde de l'Hospital a Catalunya i la Mediterrània, 1396-1472*. Pagès, Lleida 2008, p. 320, nota 210.
- [71] Anthony LUTTRELL. *The Hospitaller State on Rhodes and its Western Provinces, 1306-1462*, XIII. Aldershot 1999, p. 324-328.
- [72] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Els templers catalans. De la rosa a la creu*. Pagès, Lleida 1996, p. 139-145.
- [73] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Els templers catalans. De la rosa a la creu*. Pagès, Lleida 1996, p. 145-146.
- [74] Antoni PLADEVALL I FONT. *Guillem de Mont-rodon. Mestre del Temple i tutor de Jaume I*. (Els Ordes Militars, 3). Pagès, Lleida 1993.
- [75] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *La fi dels templers catalans*. (Els Ordes Militars, 10). Pagès, Lleida 2008, p. 126.
- [76] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Els templers catalans. De la rosa a la creu*. Pagès, Lleida 1996, p. 113-116; Pierre BONNEAUD. *Els Hospitalers catalans a la fi de l'edat mitjana. L'orde de l'Hospital a Catalunya i la Mediterrània, 1396-1472*. Pagès, Lleida 2008, p. 43.
- [77] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *La fi dels templers catalans*. (Els Ordes Militars, 10). Pagès, Lleida 2008, p. 218 i 240.
- [78] Alain DEMURGER. *Chevaliers du Christ. Les ordres religieux-militaires au Moyen Âge, XIe-XVe siècle*. París 2002, p. 196-207; Prim BERTRAN I ROIGÉ. «L'orde de l'Hospital a Catalunya. Els inicis». *L'Avenç. Revista d'Història*, núm. 179 (1994), p. 27.
- [79] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *La fi dels templers catalans*. (Els Ordes Militars, 10). Pagès, Lleida 2008, p. 351-364; Sebastián SALVADÓ. «Icons, Crosses and the Liturgical Objects of Templar Chapels in the Crown of Aragon». A: Jochen BURGTORF, Paul F. CRAWFORD, Helen J. NICHOLSON, *The Debate on the Trial of the Templars (1307-1314)*, Ashgate 2010, pp. 183-197.
- [80] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Els templers catalans. De la rosa a la creu*. Pagès, Lleida 1996, p. 117.
- [81] Ànchel CONTE CAZCARRO. *La encomienda del Temple de Huesca*. Osca 1986, p. 31.
- [82] Prim BERTRAN I ROIGÉ. «Gardeny: els Templers a Lleida». A: *Lleida, la ciutat dels dos turons*. Ateneu Popular de Ponent, Lleida 1992, p. 31-32.
- [83] Prim BERTRAN I ROIGÉ. «Gardeny: els Templers a Lleida». A: *Lleida, la ciutat dels dos turons*. Ateneu Popular de Ponent, Lleida 1992, p. 33.
- [84] Laureà PAGAROLAS I SABATÉ. *La Comanda del Temple de Tortosa. Primer període (1148-1213)*. Tortosa 1984, p. 296-298, doc. 112.
- [85] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Els templers catalans. De la rosa a la creu*. Pagès, Lleida 1996, p. 140-142.
- [86] Antonio UBIETO ARTETA. «Cofrades aragoneses y navarros de la Milicia del Temple (Siglo XII). Aspectos socio-económicos». A: *Aragón en la Edad Media*. Vol. III. 1980, p. 29-93.
- [87] Alan J. FOREY. *The Templars in the «Corona de Aragón»*. Londres 1973, p. 376-377.
- [88] Prim BERTRAN I ROIGÉ. «Gardeny: els Templers a Lleida». A: *Lleida, la ciutat dels dos turons*. Ateneu Popular de Ponent, Lleida 1992, p. 25-29.
- [89] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Els templers catalans. De la rosa a la creu*. Pagès, Lleida 1996, p. 143-146; Prim BERTRAN I ROIGÉ. «L'orde de l'Hospital a Catalunya. Els inicis». *L'Avenç. Revista d'Història*, núm. 179 (1994), p. 27.
- [90] Francesco TOMMASI. «Uomini e donne negli ordini militari di Terrasanta. Per il problema delle case doppie e miste negli ordini giovanita, templare e teutonico (secc. XII-XV)». A: *Doppelklöster und an-*

- dere Formen der Symbiose männlicher und weiblicher Religiösen im Mittelalter*. (Berliner Historische Studien, Band 18). Ordensstudien VIII, Berlín 1992, p. 188.
- [91] Vegeu, per exemple, el sepulcre de Bernat Guillem de Foixà, procedent de la capella del castell de Foixà, conservat actualment a l'església de Nostra Senyora de l'Esperança, a S'Agaró.
- [92] María L. LEDESMA RUBIO. *Templarios y Hospitalarios en el reino de Aragón*. Guara, Saragossa 1982, p. 34-35.
- [93] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Els templers catalans. De la rosa a la creu*. Pagès, Lleida 1996, p. 90-95.
- [94] Alan J. FOREY. *The Templars in the «Corona de Aragón»*. Londres 1973, p. 15-86.
- [95] Laureà PAGAROLAS I SABATÉ. «Les bases socials i econòmiques del poder de l'orde del Temple». A: Àngels CASANOVAS i Jordi ROVIRA (ed.). *L'orde del Temple entre la guerra i la pau*. Dalmau, Barcelona 2005, p. 42-45.
- [96] Alan J. FOREY. *The Templars in the «Corona de Aragón»*. Londres 1973, p. 238-240.
- [97] Alan J. FOREY. *The Fall of the Templars in the Crown of Aragon*. Ashgate, Aldershot 2001; Josep Maria SANS I TRAVÉ. *La fi dels templers catalans*. (Els Ordes Militars, 10). Pagès, Lleida 2008.
- [98] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *La fi dels templers catalans*. (Els Ordes Militars, 10). Pagès, Lleida 2008, p. 323-333.
- [99] Eugenio DÍAZ MANTECA. «Notas para el estudio de los antecedentes históricos de Montesa». *Estudis Castellonencs*, núm. 2 (1984-1985), p. 235-305.
- [100] Joaquim MIRET I SANS. *Les cases de Templers i Hospitalers a Catalunya. Aplec de noves i documents històrics*. Introducció de Josep M. SANS I TRAVÉ. Pagès, Lleida 2006 (reedició anastàtica del 1910), p. 387-402.
- [101] Maria BONET DONATO. *La orden del Hospital en la Corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta (ss. XII-XV)*. CSIC, Madrid 1994, p. 207-208.
- [102] Maria BONET DONATO. *La orden del Hospital en la Corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta (ss. XII-XV)*. CSIC, Madrid 1994, p. 208-209.
- [103] Anthony LUTTRELL. «El Priorat de Catalunya al segle XIV». *L'Avenç. Revista d'Història*, núm. 179 (1994), p. 29.
- [104] Prim BERTRAN ROIGÉ. «Els orígens de la comanderia hospitalera de l'Espluga Calba. Dues butlles de Benet XII del 1405 i 1415». A: *Jornades sobre el Cisma d'Occident a Catalunya, les Illes i el País Valencià*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1986-1987, p. 383-387.
- [105] Anthony LUTTRELL. «El Priorat de Catalunya al segle XIV». *L'Avenç. Revista d'Història*, núm. 179 (1994), p. 29.
- [106] Alan J. FOREY. *The Templars in the «Corona de Aragón»*. Londres 1973, p. 323-327.
- [107] Maria BONET DONATO. *La orden del Hospital en la Corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta (ss. XII-XV)*. CSIC, Madrid 1994, p. 156.
- [108] Alan J. FOREY. *The Templars in the «Corona de Aragón»*. Londres 1973, p. 323.
- [109] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Els templers catalans. De la rosa a la creu*. Pagès, Lleida 1996, p. 223.
- [110] Pierre BONNEAUD. *Le prieuré de Catalogne, le couvent de Rhodes et la couronne d'Aragon 1415-1447*. Conservatoire Larzac Templier et Hospitalier, Millau 2004, p. 108, nota 307.
- [111] Anthony LUTTRELL. «El Priorat de Catalunya al segle XIV». *L'Avenç. Revista d'Història*, núm. 179 (1994), p. 32.
- [112] Pierre BONNEAUD. *Le prieuré de Catalogne, le couvent de Rhodes et la couronne d'Aragon 1415-1447*. Conservatoire Larzac Templier et Hospitalier, Millau 2004, p. 85.
- [113] Alain DEMURGER, *Jacques de Molay. Le crépuscule des templiers. Biographie Payot*. París 2002, especialment p. 177-193 i 207-212.
- [114] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *La fi dels templers catalans*. (Els Ordes Militars, 10). Pagès, Lleida 2008, p. 253-259.
- [115] Alan J. FOREY. *The Fall of the Templars in the Crown of Aragon*. Ashgate, Aldershot 2001, p. 217; Pierre-Vincent CLAVERIE. «La contribution des templiers de Catalogne à la defense de la Syrie franque (1290-1310)». A: U. VERMEULEN i J. VAN STEENBERGEN (ed.). *Egypt and Syria in the Datimid, Ayyubid and Mamluk Eras, III. Proceedings of the 6th, 7th and 8th International Colloquium organized at the Katolieke Universiteit Leuven in May 1997, 1998 and 1999*. Leuven 2001, p. 171-192.
- [116] Pierre BONNEAUD. *Els Hospitalers catalans a la fi de l'edat mitjana. L'orde de l'Hospital a Catalunya i la Mediterrània, 1396-1472*. Pagès, Lleida 2008, p. 129-134.
- [117] Pierre BONNEAUD. *Els Hospitalers catalans a la fi de l'edat mitjana. L'orde de l'Hospital a Catalunya i la Mediterrània, 1396-1472*. Pagès, Lleida 2008, p. 134-137.
- [118] Pierre BONNEAUD. *Le prieuré de Catalogne, le couvent de Rhodes et la couronne d'Aragon 1415-1447*. Conservatoire Larzac Templier et Hospitalier, Millau 2004, p. 122-134.
- [119] Pierre BONNEAUD. *Els Hospitalers catalans a la fi de l'edat mitjana. L'orde de l'Hospital a Catalunya i la Mediterrània, 1396-1472*. Pagès, Lleida 2008, p. 146-158.
- [120] Pierre BONNEAUD. *Els Hospitalers catalans a la fi de l'edat mitjana. L'orde de l'Hospital a Catalunya i la Mediterrània, 1396-1472*. Pagès, Lleida 2008, p. 309-348.

- [121] Pierre BONNEAUD. *Els Hospitalers catalans a la fi de l'edat mitjana. L'orde de l'Hospital a Catalunya i la Mediterrània, 1396-1472*. Pagès, Lleida 2008, p. 245-253 i 262-270.
- [122] Sobre la participació general dels ordes a les campanyes militars, podeu veure Alan J. FOREY. *The Military Orders. From the Twelfth to the Early Fourteenth Centuries*. Londres 1992, p. 44-97; Alain DEMURGER. *Chevaliers du Christ. Les ordres religieux-militaires au Moyen Âge, XIe-XVe siècle*. París 2002, p. 131-147; María Luisa LEDESMA RUBIO. «Notas sobre la actividad militar de los hospitalarios». *Príncipe de Viana*, núm. 25 (1954), p. 51-56.
- [123] Alan J. FOREY. *The Templars in the «Corona de Aragón»*. Londres 1973, p. 15-86; Alan J. FOREY. «Els templers de la Corona d'Aragó i la reconquesta». *L'Avenç. Revista d'Història*, núm. 161 (1992), p. 24-27.
- [124] Alan J. FOREY. «Els templers de la Corona d'Aragó i la reconquesta». *L'Avenç. Revista d'Història*, núm. 161 (1992), p. 26.
- [125] Alan J. FOREY. «Els templers de la Corona d'Aragó i la reconquesta». *L'Avenç. Revista d'Història*, núm. 161 (1992), p. 26.
- [126] Alan J. FOREY. «Els templers de la Corona d'Aragó i la reconquesta». *L'Avenç. Revista d'Història*, núm. 161 (1992), p. 27.
- [127] Alan J. FOREY. «Els templers de la Corona d'Aragó i la reconquesta». *L'Avenç. Revista d'Història*, núm. 161 (1992), p. 27.
- [128] María L. LEDESMA RUBIO. *Templarios y Hospitalarios en el reino de Aragón*. Guara, Saragossa 1982, p. 34.
- [129] Maria BONET DONATO. *La orden del Hospital en la Corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta (ss. XII-XV)*. CSIC, Madrid 1994, p. 73 i 75.
- [130] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Guillem de Guimerà, frare de l'Hospital, President de la Generalitat i gran prior de Catalunya (Ciutadilla, segona dècada del segle XIV - Barberà, 19 de juliol de 1396). Discurs d'ingrés de l'Acadèmic Numerari [...] a la Reial Acadèmia de Doctors a l'acte de la seva recepció. 12 de Febrer de 2008*. Barcelona 2008, p. 14-17.
- [131] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Els templers catalans. De la rosa a la creu*. Pagès, Lleida 1996, p. 230-231.
- [132] Maria BONET DONATO. *La orden del Hospital en la Corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta (ss. XII-XV)*. CSIC, Madrid 1994, p. 63.
- [133] Anthony LUTTRELL. «Juan Fernández de Heredia at Avignon: 1351-1367». A: *El Cardenal Albornoz y el Colegio de España*. Verdura y Tuells, Saragossa 1972, p. 289-316.
- [134] Antoni M. UDINA I ABELLÓ. «Els Ordes religioso-militars i les Corts Catalanes (1283-1412)». A: *Actes de les Primeres Jornades sobre els Ordes Religioso-Militars als Països Catalans (segles XII-XIX) (Montblanc, novembre de 1985)*. Diputació de Tarragona, Tarragona 1994, p. 132-139.
- [135] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Les corts de Catalunya i la creació de la Diputació del General o Generalitat en el marc de la guerra amb Castella (1359-1369)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 34/2 (2004), p. 881.
- [136] Josep Maria SOLÉ I SABATÉ (dir.). *Història de la Generalitat de Catalunya i dels seus presidents*. Volum I. 1359-1518. Generalitat de Catalunya i Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2003, p. 71.
- [137] Josep Maria SANS I TRAVÉ. «Guillem de Guimerà». A: Josep Maria SOLÉ I SABATÉ (dir.). *Història de la Generalitat de Catalunya i dels seus presidents*. Volum I. 1359-1518. Generalitat de Catalunya i Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2003, p. 76-80.
- [138] Josep Maria SOLÉ I SABATÉ (dir.). *Història de la Generalitat de Catalunya i dels seus presidents*. Volum I. 1359-1518. Generalitat de Catalunya i Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2003, p. 123-124 i 189.
- [139] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Els templers catalans. De la rosa a la creu*. Pagès, Lleida 1996, p. 232.
- [140] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Els templers catalans. De la rosa a la creu*. Pagès, Lleida 1996, p. 233.
- [141] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Els templers catalans. De la rosa a la creu*. Pagès, Lleida 1996, p. 233.
- [142] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Arnau de Torroja: un català mestre major de l'orde del Temple (1118/1120?-1184). Discurs llegit el dia 10 de desembre de 2006 en l'acte de recepció pública de [...] a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*. Barcelona 2006, p. 76-81 i 71.
- [143] Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Els templers catalans. De la rosa a la creu*. Pagès, Lleida 1996, p. 185.
- [144] Maria BONET DONATO. *La orden del Hospital en la Corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta (ss. XII-XV)*. CSIC, Madrid 1994, p. 36.
- [145] Anthony LUTTRELL. «The Aragonese Crown and the Knights Hospitallers of Rhodes: 1291-1350». *English Historical Review*, núm. LXXVI (1961), p. 9.
- [146] Anthony LUTTRELL. «La Corona de Aragón y las órdenes Militares durante el siglo XIV». A: *Actas del VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Vol. II. València 1971.
- [147] La comanda més estudiada ha estat la de Gardeny, gràcies principalment als treballs de Ramon Sarobe. Els documents publicats per aquest autor palesen a bastament l'acció colonitzadora dels frares en el sector del Segrià. Vegeu Ramon SAROBE I HUESCA. *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*. Volum I. Fundació Noguera, Barcelona 1998, i pel que fa a l'activitat colonitzadora de la zona, especialment les pàgines 46-66. Vegeu també Ramon SAROBE I HUESCA. *Els molins dels templers al Segrià al segle XII. Estudi a través dels seus documents*. Memòria de llicenciatura inè-

- dita. Universitat de Barcelona, 1997; Ramon SAROBE I HUESCA. «Deu establiments fets pels templers al Segrià durant l'any 1181». *Urtx. Revista Cultural de l'Urgell*, núm. 11 (1998), p. 60-67; Ramon SAROBE I HUESCA. «L'evolució socioeconòmica de Rosselló de Segrià. De la repoblació a la consolidació (1149-1260)». A: Jordi BOLÒS, Joan BUSQUETA (ed.). *Territori i societat a l'Edat Mitjana*. Universitat de Lleida, Lleida 1997, p. 191-202; Ramon SAROBE I HUESCA. «Gardeny, Corbins i Barbens en els seus orígens». A: *Actes de les Jornades Internacionals d'estudi sobre els orígens i l'expansió de l'orde del Temple a la Corona d'Aragó (1120-1200)*. Tortosa, 7, 8 i 9 de maig de 2004. Diputació de Tarragona, Tarragona 2010, p. 93-104.
- [148] Vegeu especialment els treballs de Pagarolas: Laureà PAGAROLAS I SABATÉ. «Els senyorijs templers de les Terres de l'Ebre». A: *Actes de les Primeres Jornades sobre els Ordes Religioso-militars als Països Catalans (segles XII-XIX)*. Diputació de Tarragona, Tarragona 1994, p. 54-66; Laureà PAGAROLAS I SABATÉ. *La Comanda del Temple de Tortosa. Primer període (1148-1213)*. Tortosa 1984; Laureà PAGAROLAS I SABATÉ. *Els templers de les Terres de l'Ebre (Tortosa). De Jaume I fins a l'abolició de l'Orde (1213-1312)*. Diputació de Tarragona, Tarragona 1999, 2 v.; Laureà PAGAROLAS I SABATÉ. «Les cases del Temple de Tortosa i Miravet: creació i primers anys». A: *Actes de les Jornades Internacionals d'estudi sobre els orígens i l'expansió de l'orde del Temple a la Corona d'Aragó (1120-1200)*. Tortosa, 7, 8 i 9 de maig de 2004. Diputació de Tarragona, Tarragona 2010, p. 135-148.
- [149] Maria BONET DONATO. «Las cartas de población y la renta feudal en el dominio hospitalario del Montsià (s. XIII)». A: *Miscel·lània en Homenatge al P. Agustí Altisent*. Diputació de Tarragona, Tarragona 1991, p. 551-571.
- [150] Anton MONNER I ESTOPINYÀ. «Les cartes de poblament de la Terra Alta». A: *Actes de les Primeres Jornades d'Estudi sobre la Terra Alta (Horta, 1993)*. Centre d'Estudis de la Terra Alta, Horta de Sant Joan 1994, p. 367-406; Antoni MONNER I ESTOPIINYÀ. *La Carta de Poblament de Gandesa*. Diputació de Tarragona, Tarragona 1992.
- [151] Josep SERRANO DAURA. «La carta de població de Pinell (de Brai), en la comarca catalana de la Terra Alta, de 1223». *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. LXIX (1999), p. 275-290.
- [152] Josep ALANYÀ I ROIG. *Batea i el seu terme municipal. El repoblament templar (s. XII-XIII)*. Vol. I. Diputació de Tarragona, Tarragona 1994; Josep ALANYÀ I ROIG. «La carta de poblament de Batea i Algars». *La Vila Closa* (1986), p. 19-23, i (1989), p. 163-170.
- [153] Pascual ORTEGA PÉREZ. «Un nuevo documento repoblacional de la Ribera d'Ebre (Tarragona): la carta de población de Rasquera (1206)». A: *Miscel·lània en homenatge al P. Agustí Altisent*. Tarragona 1991, p. 519-528.
- [154] Josep ALANYÀ ROIG. «La carta de poblament de Pinyeres (Batea, Terra Alta) (1280)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 21 (1991), p. 97-141.
- [155] Pascual ORTEGA PÉREZ. «La carta de població de la Poble de Masalua (1295)». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 7-8 (1986-1987), p. 193-204.
- [156] Josep SERRANO DAURA. *La Torre de l'Espanyol (Ribera d'Ebre). Història, règim senyorial i aspectes del seu antic dret local, en particular les Costums del 1517*. Tarragona 1988, p. 171-200; Josep SERRANO DAURA. «L'ordenament processal a l'antic dret local de la Torre de l'Espanyol (Ribera d'Ebre)». *Quaderns d'Història Tarraconense*, núm. 8 (1989), p. 57-74; Josep SERRANO DAURA. «L'ordenament jurídic-penal a l'antic dret local de la Torre de l'Espanyol (Ribera d'Ebre)». *Quaderns d'Història Tarraconense*, núm. 7 (1988), p. 63-73.
- [157] Agustí ALTISENT. «Ordinacions de l'Espluga de Francolí Sobirana». *Arrels. Miscel·lània d'Aportacions Històriques i Documentals de l'Espluga de Francolí*, núm. I (1980), p. 131-157.
- [158] Ramon CORBELLA. *Lo nostre poble (Aplech de notícies fahents pera l'història de Vallfogona)*. Vic 1898 (reeditat amb el títol *Història de Vallfogona*. Barcelona 1975), p. 66-68.
- [159] Maria VILAR BONET. «Actividades financieras de la Orden del Temple en la Corona de Aragón». A: *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Vol. 2. Barcelona 1962, p. 584.
- [160] Anthony LUTTRELL. «Actividades económicas de los hospitalarios de Rodas en el Mediterráneo occidental durante el siglo XIV». A: *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Madrid 1959, p. 181-183.
- [161] Claude CARRÈRE. *Barcelona 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*. Vol. 2. Barcelona 1978, p. 126-128. Vegeu també Mario DEL TREPPO. *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona Catalano-aragonesa*. Barcelona 1976, p. 25-68.
- [162] Anthony LUTTRELL. «Aragoneses y catalanes en Rodas, 1350-1430». A: *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Vol. 2. Barcelona 1962, p. 389; Pierre BONNEAUD. *Els Hospitalers catalans a la fi de l'edat mitjana. L'orde de l'Hospital a Catalunya i la Mediterrània, 1396-1472*. Pagès, Lleida 2008, p. 159.
- [163] Laurent DAILLIEZ. *Les templiers et les Règles de l'Ordre du Temple*. Paris 1972, p. 54; Judith M. UPTON-WARD. *El código templario. Texto íntegro de la regla de la Orden del Temple*. Barcelona 2000, p. 52.
- [164] Francesco TOMMASI. «Uomini e donne negli ordini militari di Terrasanta. Per il problema delle case doppie e miste negli ordini giovannita, templare e

- teutonico (secc. XII-XV)». A: *Doppelklöster und andere Formen der Symbiose männlicher und weiblicher Religiösen im Mittelalter* (Berliner Historische Studien, Band 18). Ordensstudien VIII, Berlín 1992, p. 182-183.
- [165] Alan J. FOREY. «Women and the Military Orders in the twelfth and thirteenth centuries». *Studia Monastica*, núm. XXIX (1987), p. 65.
- [166] Alan J. FOREY. «Women and the Military Orders in the twelfth and thirteenth centuries». *Studia Monastica*, núm. XXIX (1987), p. 66.
- [167] El document es pot veure a Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Col·lecció diplomàtica de la casa del Temple de Barberà (945-1212)*. Departament de Justícia, Generalitat de Catalunya, Barcelona 1997, doc. 185, p. 278-279.
- [168] Vegeu el document a Josep Maria SANS I TRAVÉ. *Col·lecció diplomàtica de la casa del Temple de Barberà (945-1212)*. Departament de Justícia, Generalitat de Catalunya, Barcelona 1997, doc. 193, p. 286-287. Sobre aquesta comanda mixta de l'orde del Temple, vegeu Josep Maria SANS I TRAVÉ. «El Rourell, una preceptoria del Temple al Camp de Tarragona (1162-1248)». *Boletín Arqueológico de Tarragona*, núm. 113-114 (1976-1977), p. 133-201.
- [169] Josep Maria SANS I TRAVÉ. «El Rourell, una preceptoria del Temple al Camp de Tarragona (1162-1248)». *Boletín Arqueológico de Tarragona*, núm. 113-114 (1976-1977), p. 182-189.
- [170] Joaquim MIRET I SANS. *Les cases de Templers i Hospitalers a Catalunya. Aplec de noves i documents històrics*. Introducció de Josep M. SANS I TRAVÉ. Pagès, Lleida 2006 (reedició anastàtica del 1910), p. 192-193; Prim BERTRAN I ROIGÉ. «El capbreu-llevador de la comanda de Susterris (1378)». *Urgellia*, núm. VIII (1986-1987), p. 383-384.
- [171] Joaquim MIRET I SANS. *Les cases de Templers i Hospitalers a Catalunya. Aplec de noves i documents històrics*. Introducció de Josep M. SANS I TRAVÉ. Pagès, Lleida 2006 (reedició anastàtica del 1910), p. 211-213.
- [172] Manuel BEGUER PIÑOL. *El real Monasterio de Santa María de la Rápita de la Sagrada y Soberana milicia hospitalaria de San Juan de Jerusalén (Orden de Malta)*, Tortosa 1948.
- [173] Josep Maria SANS I TRAVÉ. «Huguet de Cervelló, feudatari de l'Espluga de Francolí (s. XIII)». A: *Miquel Coll i Alentorn. Miscel·lània d'homenatge en el seu vuitantè aniversari*. Fundació Jaume I, Barcelona 1984, p. 193-220; Jesús ALTURO I PERUCHO. «Marquesa de la Guàrdia, fundadora, comanadora i benefactora del monestir femení de la Mare de Déu d'Alguaire de l'orde de Sant Joan de Jerusalem». *Ilerda. Humanitats*, núm. 50 (1992-1993), p. 51-54; Jesús ALTURO I PERUCHO. «La disputa del ciutadà de Lleida Guillem de Rees contra el monestir santjoanista de la Mare de Déu d'Alguaire». A: *Miscel·lània Homenatge a Josep Lladonosa*. Lleida 1992, p. 173-184. Sobre la instal·lació inicialment del convent a Vergós de Cervera vegeu Josep Maria SANS I TRAVÉ. «La comanda de l'Hospital de Cervera». A: T. SALAT I B. CUÑÉ. *Guia Històrica de Cervera. Dels orígens al nostres dies*, Cervera 1993, p. 52-54. Una visió general sobre aquest monestir santjoanista, traslladat després a Sant Gervasi de Cassoles i posteriorment a Valldoreix, on darrerament s'ha extingit la comunitat, es pot veure a Josep LLADONOSA. *Història de la vila d'Alguaire i el seu monestir santjoanista*. Lleida 1981, i a Antonio PAULÍ MELÉNDEZ. *El Real Monasterio de Ntra. Sra. de Alguaire y San Juan de Jerusalén de Barcelona, 1250-1950*. Barcelona 1951.
- [174] Es coneixen unes ordinacions específiques del centre religiós donades a conèixer per Prim Bertran: Prim BERTRAN I ROIGÉ. «Les ordinacions del convent d'Alguaire». *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, núm. 17 (1977), p. 25-55.
- [175] Josep LLADONOSA. *Història de la vila d'Alguaire i el seu monestir santjoanista*. Lleida 1981, p. 51-63.
- [176] Josep LLADONOSA. *Història de la vila d'Alguaire i el seu monestir santjoanista*. Lleida 1981, p. 96-106.
- [177] Josep LLADONOSA. *Història de la vila d'Alguaire i el seu monestir santjoanista*. Lleida 1981, p. 185-189.
- [178] Josep LLADONOSA. *Història de la vila d'Alguaire i el seu monestir santjoanista*. Lleida 1981, p. 189-209. A Barcelona residiren a l'antiga seu del priorat de Catalunya fins al 1835, el 1860 passaren a Sant Gervasi de Cassoles i el 1977 a Valldoreix, fins a l'extinció de la comunitat el 2005, en què les dues religioses supervivents foren integrades a la comunitat sanjoanista de Salinas de Añana (Àlaba).
- [179] Regina SÁINZ DE LA MAZA. *La orden de Santiago en la Corona de Aragón. La encomienda de Montalbán (1210-1327)*. Saragossa, 1980; Prim BERTRAN I ROIGÉ. *Notícies històriques del Palau d'Anglesola. Segles XII-XVII*. Lleida 1981, p. 24-30; Prim BERTRAN I ROIGÉ. «L'orde de Sant Jaume de l'Espasa a la diòcesi de Lleida», *Arrels cristianes. Presència i significació del Cristianisme en la història i la societat de Lleida. Volum II. Temps de consolidació. La Baixa Edat Mitjana. Segles XIII-XV*. Lleida 2008, p. 183-184.
- [180] Regina SÁINZ DE LA MAZA. «El monasterio santiaguista de San Pedro de la Piedra en Lérida». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 11 (1981), p. 384.
- [181] Regina SÁINZ DE LA MAZA. «El monasterio santiaguista de San Pedro de la Piedra en Lérida». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 11 (1981), p. 388-389.
- [182] Regina SÁINZ DE LA MAZA. «El monasterio santiaguista de San Pedro de la Piedra en Lérida». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 11 (1981), p. 392-398.
- [183] Regina SÁINZ DE LA MAZA. «El monasterio santiaguista de San Pedro de la Piedra en Lérida». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 11 (1981), p. 400.
- [184] María Pilar IBÁÑEZ LEIRÍA. «La fundación y primera época del monasterio de Junqueras (1212-

- 1389)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 11 (1981), p. 363.
- [185] María Pilar IBÁÑEZ LEIRÍA. «La fundación y primera época del monasterio de Junqueras (1212-1389)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 11 (1981), p. 363-364.
- [186] Maria-Mercè COSTA I PARETAS. *El món de les dames de Jonqueres*. Lleida 2005, p. 12-13.
- [187] Maria-Mercè COSTA I PARETAS. *El món de les dames de Jonqueres*. Lleida 2005, p. 12.
- [188] Maria-Mercè COSTA I PARETAS. *El món de les dames de Jonqueres*. Lleida 2005, p. 14-15.
- [189] Maria-Mercè COSTA I PARETAS. *El món de les dames de Jonqueres*. Lleida 2005, p. 15.
- [190] Maria-Mercè COSTA I PARETAS. *El món de les dames de Jonqueres*. Lleida 2005, p. 33-49.
- [191] Maria-Mercè COSTA I PARETAS. *El món de les dames de Jonqueres*. Lleida 2005, p. 98.
- [192] Maria-Mercè COSTA I PARETAS. *El món de les dames de Jonqueres*. Lleida 2005, p. 102.
- [193] Maria-Mercè COSTA I PARETAS. *El món de les dames de Jonqueres*. Lleida 2005, p. 56-62.
- [194] Maria-Mercè COSTA I PARETAS. *El món de les dames de Jonqueres*. Lleida 2005, p. 51-56.
- [195] Maria-Mercè COSTA I PARETAS. *El món de les dames de Jonqueres*. Lleida 2005, p. 91-92.
- [196] Maria-Mercè COSTA I PARETAS. *El món de les dames de Jonqueres*. Lleida 2005, p. 102-103.
- [197] Maria-Mercè COSTA I PARETAS. *El món de les dames de Jonqueres*. Lleida 2005, p. 105-106.
- [198] Eufemià FORT I COGUL. *Sant Jordi d'Alfama; l'orde militar català*. Dalmau, Barcelona 1971, p. 7-9.
- [199] Regina SÁINZ DE LA MAZA. *L'orde català de Sant Jordi d'Alfama (1201-1400)*. Lleida 1991, p. 72-76.
- [200] Regina SÁINZ DE LA MAZA. *L'orde català de Sant Jordi d'Alfama (1201-1400)*. Lleida 1991, p. 26-29.
- [201] Eufemià FORT I COGUL. *Sant Jordi d'Alfama; l'orde militar català*. Dalmau, Barcelona 1971, p. 21-22; Regina SÁINZ DE LA MAZA. *L'orde català de Sant Jordi d'Alfama (1201-1400)*. Lleida 1991, p. 162.
- [202] Eufemià FORT I COGUL. *Sant Jordi d'Alfama; l'orde militar català*. Dalmau, Barcelona 1971, p. 24-29, 47-51 i 62-66.
- [203] Eufemià FORT I COGUL. *Sant Jordi d'Alfama; l'orde militar català*. Dalmau, Barcelona 1971, p. 29 i 67.
- [204] Eufemià FORT I COGUL. *Sant Jordi d'Alfama; l'orde militar català*. Dalmau, Barcelona 1971, p. 35-36, 40-45, 64 i 68-71.
- [205] Eufemià FORT I COGUL. *Sant Jordi d'Alfama; l'orde militar català*. Dalmau, Barcelona 1971, p. 37-45.
- [206] Eufemià FORT I COGUL. *Sant Jordi d'Alfama; l'orde militar català*. Dalmau, Barcelona 1971, p. 67-78.
- [207] Eufemià FORT I COGUL. *Sant Jordi d'Alfama; l'orde militar català*. Dalmau, Barcelona 1971, p. 60-68 i 162-164.
- [208] Eufemià FORT I COGUL. *Sant Jordi d'Alfama; l'orde militar català*. Dalmau, Barcelona 1971, p. 85-86, 88-92 i 102-106.
- [209] Eufemià FORT I COGUL. *Sant Jordi d'Alfama; l'orde militar català*. Dalmau, Barcelona 1971, p. 99-119.

NOTA BIOGRÀFICA

Josep M. Sans i Travé és director de l'Arxiu Nacional de Catalunya i membre numerari de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i de la Reial Acadèmia de Doctors de Catalunya. Membre del consell de redacció i de comitès d'edicions de diverses revistes científiques i editorials, també forma part del patronat de diverses fundacions catalanes. Format a les universitats de Barcelona i de Bolonya, ha estat professor de les universitats de Barcelona i Internacional de Catalunya. Ha estat director tècnic de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona i, dins l'Administració autonòmica catalana, cap del Servei d'Arxius i director general del Patrimoni Cultural. Ha dirigit l'edició dels *Dietaris de la Generalitat de Catalunya* (deu volums, 1994-2007). Ha col·laborat en l'organització de diversos congressos sobre les Corts de Catalunya, el notariat català i els ordes militars. És autor de diversos llibres relatius a la història de la Generalitat (*Dietari o llibre de Jornades de Jaume Safont (1411-1484)*, 1992), a la repoblació de la Catalunya Nova (*Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Barberà (945-1212)*, 1997; *La colonització de la Conca de Barberà després de la conquesta feudal. El cas de Vimbodí 1149?/1151-1200*, 2002), als ordes militars (*Els templers catalans. De la rosa a la creu*, 1996; *El setge del castell de Miravet: 1 de desembre de 1307 - 12 de desembre de 1308: un episodi dramàtic del procés dels templers catalans*, 1998; *La defensa dels templers catalans: cartes de fra Ramon de Saguàrdia durant el setge de Miravet*, 2002; *La fi dels templers catalans*, 2008) i a la història monàstica (*Història del Tallat*, 1986; *Vallbona. Guia històrico-artística*, 1998, en col·laboració amb G. Gonzalbo; *Precedents i orígens del Monestir de Santa Maria de Vallbona (1154-1185)*, 2002; *El monestir de Santa Maria de Vallbona. Història, Monaquisme i Art*, 2010).